

İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ ★ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**TÜRKİYE ŞEKER PİYASASI İŞLEYİŞİ ÖZELİNDE BİR EKONOMİK
MODEL OLARAK KOOPERATİF : TARIM SANAYİ ENTEGRASYONU VE
PANKOBİRLİK İNCELEMESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Selen ERKÖK

İktisat Anabilim Dalı

İktisat Yüksek Lisans Programı

HAZİRAN 2018

İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ ★ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**TÜRKİYE ŞEKER PİYASASI İŞLEYİŞİ ÖZELİNDE BİR EKONOMİK
MODEL OLARAK KOOPERATİF : TARIM SANAYİ ENTEGRASYONU VE
PANKOBİRLİK İNCELEMESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Selen ERKÖK

412051013

İktisat Anabilim Dalı

İktisat Yüksek Lisans Programı

Tez Danışmanı: Doç Dr. Saime Suna KAYAM

HAZİRAN 2018

İTÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün 412051013 numaralı Yüksek Lisans Öğrencisi Selen ERKÖK, ilgili yönetmeliklerin belirlediği gerekli tüm şartları yerine getirdikten sonra hazırladığı “TÜRKİYE ŞEKER PIYASASI İŞLEYİŞİ ÖZELİNDE BİR EKONOMİK MODEL OLARAK KOOPERATİF : TARIM SANAYİ ENTEGRASYONU VE PANKOBİRLİK İNCELEMESİ” başlıklı tezini aşağıda imzaları olan jüri önünde başarı ile sunmuştur.

Tez Danışmanı : **Prof. Dr. Saime Suna Kayam**
İstanbul Teknik Üniversitesi

Jüri Üyeleri : **Prof. Dr. Sencer ECER**
İstanbul Teknik Üniversitesi

Prof. Dr. Fuat ERDAL
İbn Haldun Üniversitesi

Teslim Tarihi : **04 Mayıs 2018**

Savunma Tarihi : **07 Haziran 2018**

Aileme,

ÖNSÖZ

Tez çalışmam boyunca göstermiş olduğu her türlü destek, ilgi ve yardımından dolayı çok değerli danışman hocam Doç. Dr. Saime Suna Kayam’a, tecrübeleri ve sektör bilgisi ile tez çalışmama büyük destek olan Adapazarı Şeker Fabrikası Genel Müdürü Hasan Çapraz’a, verdikleri destek ve yardımları için arkadaşlarım Nalan Baştürk’e ve Duygu Güner’e en içten dileklerimle teşekkür ederim.

Haziran 2018

Selen Erkök
Gıda Mühendisi, MBA

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖNSÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	ix
KISALTMALAR.....	xi
ÇİZELGE LİSTESİ	xiii
ŞEKİL LİSTESİ	xiii
ÖZET	xvii
SUMMARY.....	xix
1. GİRİŞ.....	1
2. KOOPERATİFÇİLİK	3
2.1 Kooperatifçilik Tanımı ve İlkeleri.....	3
2.2 Kooperatiflerin Sınıflandırılması.....	4
2.3 Dünya’da Kooperatifleşme.....	8
2.4 Türkiye’de Kooperatifleşme.....	10
2.5 Türkiye’de Kooperatiflerin Ekonomideki Rolü	14
3. TARIM SANAYİ ENTEGRASYONU	17
3.1 Ekonomik Entegrasyon	17
3.2 Tarım – Sanayi Entegrasyonu	18
3.3 Türkiye’de Tarım – Sanayi Entegrasyonu.....	22
4. EKONOMİK MODEL OLARAK KOOPERATİFLER.....	25
4.1 Kooperatif Kuramı.....	25
4.2 Kooperatiflerin Diğer Ekonomik Birimlerden Farkları.....	35
4.3 Kooperatiflerin Piyasa Düzenleme Rolü	40
4.4 Kooperatiflerin Ekonomik Etkileri.....	42
4.5 Tarım Sanayi Entegrasyonunda Kooperatiflerin Rolü	43
5. ŞEKER SEKTÖRÜ	47
5.1 Dünya Şeker Piyasası	47
5.2 Türkiye Şeker Piyasası	54
5.2.1 Şeker sektörünün tarihsel gelişimi.....	54
5.2.2 Türkiye şeker istatistikleri	57
5.2.3 Mevzuat düzenlemeleri	60
5.2.3.1 Kota uygulaması.....	61
5.2.3.2 Fiyat serbestisi	64
5.3 Türkiye Şeker Piyasasının İşleyişi.....	69
5.3.1 Hammadde temini	72
5.3.2 Üretim faaliyetleri	77
5.3.3 Fiyatlandırma mekanizması.....	78
6. PANKOBİRLİK İNCELEMESİ.....	81
6.1 Pankobirlik’in Yapısı.....	81
6.2 Şeker Piyasasında Pankobirlik’in Rolü	82
6.3 Pankobirlik Modeli	83

6.3.1 Pankobirlik'te üyelerin yönetime katılım şekli	85
6.3.2 Pankobirlik'in ekonomik faaliyetleri	86
6.3.3 Pankobirlik'in üretici destekleri	89
6.4 Tarım Sanayi Entegrasyonu Açısından Pankobirlik	91
7. SONUÇ.....	93
KAYNAKLAR.....	95
ÖZGEÇMİŞ	99

KISALTMALAR

GTB	: Gümrük ve Ticaret Bakanlığı
GTHB	: Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı
ICA	: International Cooperative Alliance - Uluslararası Kooperatifler Birliği
ISO	: İstanbul Sanayi Odası
KHK	: Kanun Hükmünde Kararname
Koop.	: Kooperatif
NBS	: Nişasta bazlı şekerler
Pankobirlik	: Pancar Ekicileri Kooperatifleri Birliği
TMO	: Toprak Mahsulleri Ofisi
Türkşeker	: Türkiye şeker Fabrikaları A.ř.

ÇİZELGE LİSTESİ

Sayfa

Çizelge 2.1	: Geleneksel ve Yeni Nesil Kooperatiflerin karşılaştırılması	8
Çizelge 2.2	: Türkiye’deki bazı kooperatifler ve ortak sayıları	11
Çizelge 2.3	: Kooperatiflerin ve birliklerin üst organlara katılımı.....	12
Çizelge 2.4	: Faaliyet alanına göre kooperatiflerin üst örgütlere katılımı	13
Çizelge 2.5	: ISO 500 listelerindeki kooperatifler ve iştirakleri	14
Çizelge 2.6	: Fortune 500 listelerindeki kooperatifler ve iştirakleri	14
Çizelge 5.1	: Dünya kamış ve pancar şekeri üretimi	47
Çizelge 5.2	: Ülkelerin pancar şekeri üretimi	48
Çizelge 5.3	: Ülkelerin şeker pancarı üretimi	49
Çizelge 5.4	: Ülkelerin pancar ekim alanları	49
Çizelge 5.5	: Ülkelerin pancar verimleri.....	50
Çizelge 5.6	: Ülkelerin şeker tüketimleri	50
Çizelge 5.7	: Ülkelere göre kişi başına şeker tüketimi.....	51
Çizelge 5.8	: Dünya HFCS üretimi	53
Çizelge 5.9	: Yıllara göre beyaz şeker ve ham şeker fiyatları	54
Çizelge 5.10	: Ülkelere göre perakende şeker satış fiyatları	57
Çizelge 5.11	: Yıllara göre pancar ve şeker üretimi.....	58
Çizelge 5.12	: Türkiye şeker bilançosu.....	59
Çizelge 5.13	: Bölgelere göre şeker pancarı üretimi.....	60
Çizelge 5.14	: Yıllara göre Türkiye şeker fiyatları	64
Çizelge 5.15	: Pancar şekeri ve NBŞ kotaları	64
Çizelge 5.16	: Yıllara göre pancar şekeri A kotası miktarları.....	46
Çizelge 5.17	: Yıllara göre pancar alım fiyatları.....	68
Çizelge 5.18	: Yıllara göre Türkiye şeker ve NBŞ satış fiyatları	71
Çizelge 5.19	: Ülkelere göre mısır verimleri.....	71
Çizelge 5.20	: Türkşeker ve Türkiye ortalama şeker fiyatları.....	78
Çizelge 6.1	: Türkşeker ve Türkiye ortalama pancar alım fiyatları.....	90

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa

Şekil 5.1 : Türkiye şeker üretiminde üreticilerinin payı	70
Şekil 5.2 : Türkiye şeker ve NBŞ fabrikalarının yerleşimi.....	72

TÜRKİYE ŞEKER PİYASASI ÖZELİNDE BİR EKONOMİK MODEL OLARAK KOOPERATİF : TARIM - SANAYİ ENTEGRASYONU VE PANKOBİRLİK İNCELEMESİ

ÖZET

Kooperatifler, belirli bir alanda ortak fayda elde edebilmek için ekonomik birimlerin bilinçli ve gönüllü şekilde bir araya gelerek, iş birliği yapmak amacıyla oluşturduğu ortaklı kuruluşlardır. Piyasa mekanizması içinde kooperatifler mal ve hizmetlerin alınmasında ve pazarlanmasında/satılmasında ortaklarının pazarlık ve rekabet gücünü arttırma, sermaye birikimini sağlama ve sürdürülebilir kılma, piyasaların yapısını ve işleyişini düzenleme görevlerini üstlenir ve ekonomik büyümeye katkıda bulunurlar.

Bu amaçla tezin ilk bölümünde kooperatifleşme ve tarım-sanayi entegrasyonunda kooperatiflerin rolü üzerinde durulmuş. İkinci bölümde ise üst birlik örgütlenmesini tam olarak sağlamış ve şeker piyasasını düzenleme konusunda etkin rol oynayan Pankobirlik (Pancar Ekicileri Kooperatifleri Birliği) ele alınmıştır. Pankobirlik faaliyet gösterdiği şeker sektöründeki yasal düzenlemeler çerçevesinde şeker fabrikalarını bünyesine katarak tarım sanayi bütünleşmesinde başarılı bir dikey entegrasyon gerçekleştirmektedir. Ayrıca kooperatif üyelerine tarımsal girdi temin eden ve üretilen ürünlerin daha etkin şekilde değerlendirilmesini sağlayan ve nihayetinde sürdürülebilir büyümeyi hedefleyen yatırımları hayata geçirmektedirler. Bu nedenle, ekonomik model olarak kooperatif yapılanmasının Pankobirlik örneği ve Türkiye şeker piyasası üzerinden değerlendirilmesi, diğer iyi uygulama örnekleri ile karşılaştırılması bu başarılı örgütlenmenin yaygınlaştırılması adına önemlidir.

Ayrıca şeker, dünyada devlet müdahalesine en çok maruz kalan ürünlerden biridir. Üretim ve tarife kotaları, yüksek korumalar ve ticaret antlaşmaları, ülkelerin uyguladığı politikalar dünya şeker ticaretine kısıtlamalar getirmektedir. Türkiye şeker sektöründe de dünya şeker piyasalarında olduğu gibi yasal düzenlemeler ile kontrol altında tutulmaya çalışılmaktadır. Bu yasal düzenlemelere ek olarak Türkiye şeker sektörü piyasaya kamu, özel sektör ve kooperatif yapılanmalarının ürün arz etmesi sebebiyle de farklılaşmaktadır. Bu nedenle de Pancar Ekicileri Kooperatiflerinin ekonomik etkinliklerinin şeker piyasasındaki diğer iki oyuncunun yani kamu ve özel sektör işletmelerinin işleyişi ve ekonomiye katkıları anlamında değerlendirmek tarımda sürdürülebilir ekonomik kalkınma için önem taşımaktadır.

**COOPERATIVES AS AN ECONOMIC MODEL IN TURKEY SUGAR
MARKET : AGRICULTURE – INDUSTRY INTEGRATION AND
PANKOBİRLİK REVIEW**

SUMMARY

Cooperative organizations, which will be referred shortly as cooperations, are defined as economic units in which individuals knowingly and voluntarily create an organization to collaborate particularly to improve their economic benefits. Within the market mechanism, cooperations aim to improve their competitive advantages in the provision and sales of goods, as well as to regulate the market structure and market mechanism.

The first part of this thesis analyzes the economic role of cooperations and in general cooperative organizational structure. The second part of the thesis focuses on a successful Turkish cooperation which has a predominant high level organization structure and is capable of regulating the overall market mechanism. For the latter part, this thesis specifically focuses on a Beetroot Cooperation (referred as Pancar Kooperatifleri in Turkish), which, for the case of Turkey, has a vertical organizational structure incorporating sugar refineries in line with the legal regulations within the sugar sector. This thesis shows that, one of the key elements in the success of the Beetroot Cooperation is its organizational structure which enables agricultural input provision to the sector and an effective use of products within the sector and across other sectors. This organizational structure leads to improved investment opportunities where sustainability of production is ensured. One of the main contributions of this thesis is the analysis of the role of Beetroot Cooperation's organizational structure in their success in a nation-wide and worldwide comparative setting. Thus, the findings shed light to potential organizational improvements in the sugar market as well as other markets, particularly markets with large scale cooperative organizations.

In addition to the above-mentioned motivation, a comparative study of the sugar market and cooperative organizations within this market is important since the sugar sector a predominantly high volume sector and it is one of the mostly regulated markets worldwide. Production levels, tariffs and trade agreements in the sugar sector are restricted with regulations in many countries. First, a detailed analysis of this sector is relevant for sugar market regulations worldwide. Second, due to the strong ties with other markets, adopted cooperation policies for sustainable production in this sector has potential benefits on other agricultural sectors. Third, for the case of Turkey, two other providers within the sugar sector, namely the private and public sector, will potentially benefit from the analysis of success in Beetroot Cooperation since these providers produce contemporaneous and similar products.

1. GİRİŞ

Bu tezin amacı, kooperatifleşmenin ve tarım-sanayi entegrasyonunun ekonomik etkilerini, şeker piyasası işleyişi özelinde ve Pancar Ekicileri Kooperatifler Birliği (Pankobirlik) üzerinden incelemektir.

Pankobirlik, devlet müdahalesinin en yoğun yaşandığı sektörlerden biri olan şeker sektöründe faaliyet göstermektedir. Bünyesinde bulundurduğu kooperatifler ve üye çiftçiler aracılığı ile Türkiye pancar talebini tamamını karşılamaktadır. Ayrıca merkezi birlik yapılanmasını tam olarak gerçekleştirmiş bir organizasyon olarak Türkiye ekonomisinde de etkin rol oynamaktadır.

Şeker fabrikalarının kuruluş aşamasında pancar arzının sürekliliğinin sağlanması ve fabrikalar için gerekli sermaye oluşumuna destek olması amacıyla kurulan Pancar Kooperatifleri, ilerleyen süreçte birleşerek Pankobirlik'i oluşturmuş ve günümüzde şeker girdi olarak kullanan sektörlerde yaptığı yatırımlar ve markalaşma çalışmaları ile diğer kooperatif birliklerinden farklılaşmıştır.

Bu nedenle çalışma kapsamında; Pankobirlik örneği üzerinden kooperatiflerin ekonomik modelleri ve ekonomik etkileri incelenmiştir. Ayrıca tarım sanayi entegrasyonu uygulamalarının yaygın şekilde görüldüğü bir sektör olması açısından şeker sektöründeki tarım-sanayi entegrasyonu uygulamaları ve Pankobirlik'in tarım sanayi entegrasyonunun oynadığı rol de değerlendirilmiştir.

Tez kapsamında; kooperatiflerin tanımlanması, oluşum nedenleri ve sorunları üzerine Neoklasik İktisat ve Yeni Kurumsal İktisat gibi farklı ekonomik yaklaşımlarla gerçekleştirilen çalışmalar incelenmiş ve bu teorilerden Pankobirlik'in ekonomik model olarak açıklaması konusunda yararlanılmıştır. Ayrıca kooperatiflerin ekonomik modeldeki yerinin, yasal düzenlemeler kapsamında ve sektörün işleyiş mekanizması çerçevesinde değerlendirilmesi hedeflenmiştir.

2. KOOPERATİFÇİLİK

2.1 Kooperatifçilik Tanımı ve İlkeleri

Kooperatif kelimesinin gerek hukuksal gerekse ekonomik anlamda pek çok tanımı mevcuttur. Kelime olarak kooperatif, ortak hareket etme, birlikte iş yapma ve sorunlara ortak çözüm bulma kısaca “işbirliği” demektir. Ekonomik anlamda “Kooperatif aynı konuda sorun yaşayan birimlerin bu sorunlara çözüm bulabilmek için gönüllü olarak bir araya gelmeleri ile oluşan bir işletmedir.” (Mülayim, 1992).

1163 Sayılı Kooperatifler Kanunu’nun 1. maddesine göre ise; tüzel kişiliği haiz olmak üzere ortaklarının belirli ekonomik menfaatlerini ve özellikle meslek ve geçimlerine ait ihtiyaçlarını karşılıklı yardım, dayanışma ve kefalet suretiyle sağlayıp korumak amacıyla gerçek ve kamu tüzel kişileri ile özel idareler, belediyeler, köyler, cemiyetler ve dernekler tarafından kurulan değişir ortaklı ve değişir sermayeli teşekküllere kooperatif denir (1163 Sayılı Kooperatifler Kanunu, 1969).

Uluslararası Kooperatifler Birliği (International Cooperative Alliance - ICA)’nin tanımına göre kooperatifler; “ortak ekonomik, sosyal ve kültürel ihtiyaçlar ve istekleri müşterek sahip olunan ve demokratik olarak kontrol edilen bir işletme yoluyla karşılamak üzere gönüllü olarak bir araya gelen insanların oluşturduğu özerk bir teşkilattır” (ICA, 2018).

Bu kapsamda kooperatifçiliğin genel kabul görmüş yedi ilkesi bulunmaktadır.

1. Gönüllü ve herkese açık ortaklık: Kooperatifler, cinsiyet, sosyal, ırksal, politik ve dini ayrımcılıklardan uzak, kooperatifin hizmetlerinden yararlanmak isteyen ve üyeliğin getirdiği sorumlulukları kabul eden herkese açık gönüllü kuruluşlardır.
2. Ortaklar tarafından gerçekleştirilen demokratik yönetim: Kooperatifler, karar süreçlerinde ortaklarına eşit katılım hakkı veren ve ortaklarca denetlenen demokratik kuruluşlardır. Seçimle başa gelen temsilciler tarafından yönetilmektedirler.
3. Ortakların ekonomik katılımı: Ortaklar, kooperatiflerin oluşması için gereken sermayeye eşit şekilde katkıda bulunmaktadırlar. Sermayenin yönetimi de benzer

şekilde gerçekleştirilmektedir. Sermaye ortağı olan kooperatif üyeleri sermayeden elde edilen gelirden ve sermayenin kullanılması ile elde edilen faydalardan eşit şekilde yarar sağlamaktadır. Kooperatif üyeleri gelirin fazlasını kooperatiflerin gelişmesi ve farklı yatırımların finansmanında da kullanabilmektedir.

4. Özerklik ve bağımsızlık: Kooperatifler, özerk, kendi kaynaklarını kullanan ve kooperatif üyeleri tarafından yönetilen işletmelerdir. Kooperatifler, herhangi bir şekilde farklı kuruluşlarla ortaklığa girmeleri durumunda veya herhangi bir dış kaynak kullanımda dahi işletmelerinin özerkliğini sürdürecektir.

5. Eğitim, öğrenim ve bilgilendirme: Kooperatifler, kooperatif üyelerinin yani ortaklarının gelişimine etkin şekilde katkıda bulunmaya çalışan işletmelerdir. Bu katkıyı sağladıkları eğitim olanakları üzerinden destekleyen kooperatifler ayrıca halkı işbirliği ve işbirliğinin yararları konusunda da bilgilendirme görevini yüklenmektedirler.

6. Kooperatifler arasında işbirliği: Kooperatifler, yerel, ulusal ve uluslararası düzeyde diğer kooperatiflerle ortak çalışarak verdikleri hizmet ve desteklerin etkinliği arttırmakta ve böylece kooperatif hareketinin yaygınlaşmasına da hizmet etmektedirler.

7. Topluma karşı sorumlu olma: Kooperatifler, üyelerinin uygun gördüğü uygulamalarla toplumlardaki sürdürülebilir kalkınma için de çalışmaktadır (Gümrük ve Ticaret Bakanlığı, 2017).

2.2 Kooperatiflerin Sınıflandırılması

Kooperatifleri aşağıdaki gibi kuruluş amaçlarına ve büyüklüklerine göre tarım ve tarım dışı kooperatifler, faaliyet alanlarına göre yerel, bölgesel ve ulusal kooperatifler, dikey örgütlenme şekillerine göre, birim, bölge ve üst örgüt kooperatifleri, kuruluş yasalarına göre özel ve genel kooperatifçilik olmak üzere farklı şekillerde sınıflandırmak mümkündür.

Bunun dışında ekonomik teorilerde daha yaygın olarak kullanılan kooperatif kategorizasyonu kooperatif paydaşlarının (üyelerinin) rollerine göre yapılan sınıflandırmadır. Kooperatifleri oluşturan üyelerin rollerine göre kooperatifler, tüketici, üretici, işçi ve hibrit olmak üzere farklı çeşitleri bulunmaktadır.

Tüketici kooperatifleri: Kooperatiflerin çıktıları olan ürün ve hizmetleri kullananlar tarafından oluşturulan kooperatiflerdir. Sermaye, üyeler genellikle çok fazla sayıda olduğu için büyük bir bireysel katkıya ihtiyaç duyulmadan sağlanır. Ara maliyetleri düşürmeyi amaçlar ve tüketicilerin temsil edilmesi görevini üstlenirler. Malları ve hizmetleri en iyi fiyattan alabilir, maliyetli araçlardan kaçınır ve elde edilen sermaye fazlasını geri ödeme şeklinde alırlar (Zamagni, 2012). Bu bakış açısıyla, tüketici kooperatifleri tüketiciler için paralel tedarik zincirleri sağlayarak pazar tekeli kırma amacı taşırlar. Daha çok perakende, kredi, sigorta gibi sektörlerde görülürler. Kredi birlikleri tüketici kooperatiflerinin özelleşmiş bir tipi olarak da düşünülebilir.

Üretici kooperatifleri: Üretici kooperatifi, aynı tür malları üreten bir grup birey tarafından sahip olunan kooperatif biçimini ifade eder. Girdilerin satın alınmasından, çıktının işlenmesinden ve pazarlanmasından sorumlu olan organizasyonlardır. Üretici kooperatiflerine katılan bireyler, bireysel olarak satın alındığında daha maliyetli olabilecek girdi ve hizmetlere kooperatifler aracılığıyla daha düşük maliyetlerle ulaşırlar. Üreticilerin ölçek ekonomisinden yararlanarak pazardaki güçlerini artırır, tek alıcılara karşı ürünlerinin işlenmesinden elde edilecek karların içselleştirilmesini sağlarlar. Bu kooperatifin üyeleri, ürünlerini işlemek gibi dağıtmak için ortak tesisler de kullanabilirler. Üretici kooperatiflerine örnek olarak; çiftçi kooperatifleri ve pazarlama kooperatifleri gösterilebilir. Çiftçi kooperatifleri genellikle girdilerin ucuza mal edilmesini sağlarken pazarlama kooperatifleri üyelerine işleme, paketlenme ve markalaşma dâhil olmak üzere katma değerli hizmetler sunarlar. Aracıları devreden çıkararak veya piyasa bilgisine erişimi kolaylaştırarak işlem maliyetlerini düşürürler. Pazarlama kooperatifleri üreticilerin fiyat dalgalanmalarından daha az etkilenmesini sağlayarak üreticilere daha stabil gelir akışı sağlayamaya da destek olur.

İşçi kooperatifleri: İşçilerin sahipliğinde ve kontrolünde olan kooperatif formudur. Burdin ve Dean (2009), işçi kooperatifini “firmanın işgücünün yönetim ve idari yapıyı demokratik bir siyasal süreç kullanarak seçtiği bir girişim olarak tanımlamaktadır”. Altman (2009)’a göre işçi kooperatiflerinde kısa vadede amaç, kar maksimizasyonundan ziyade çalışanların beklentilerini karşılamaktır. Okem (2016)’in de Mathie (2012)’den alıntıladığı gibi, “yapılan çalışmaların, çalışanların sahip oldukları işletmelerin genel olarak daha yüksek üretkenliğe, daha fazla yenilik düzeyine, ekonomik türbülansa daha iyi direnç göstermeye ve geleneksel işletmelerdeki meslektaşlarından daha bağlı ve işlerini daha iyi yerine getirme

eğiliminde olan işçilere sahip olduklarını gösterdiğini" belirtmektedir. İşçi kooperatifleri başta hizmet ve işleme sektörleri olmak üzere üretim sektöründe de karşımıza çıkarlar.

Hibrit / Çok paydaşlı kooperatifler: Altman (2009)'a göre hibrid kooperatifler; işçi, tüketici, üretici, yatırımcı, kamu gibi farklı üye gruplarının oluşturduğu çok paydaşlı kooperatif formlarıdır. ICA tarafından en son kabul edilen kooperatif formudur. Örneğin, bir tüketici kooperatifi, işçilere bir üyelik ve sahiplik hissi sağlayarak, geleneksel bir tüketici kooperatifini, işçilerin çıkarlarının önemli ölçüde temsil edildiği bir işçi kooperatifine dönüştürebilir. Böylece tüketici kooperatifi işçi kooperatifinin de özelliklerini geliştirerek hibrid bir kooperatif tipi oluşturur. Sosyal kooperatifler, gündüz bakımı, sağlık hizmetleri, konut ve iş eğitimi gibi sosyal hizmet sağlayıcılarını ve kullanıcılarını bir araya getiren çok paydaşlı bir kooperatif türü örneğidir. Özel sektör firmalarının sağlamayacağı veya sağlayamayacağı hizmetleri sunarlar. Bu tür kooperatifler genellikle sübvansiyonlar, bağışlar ve gönüllü emek temelinde varlığını sürdürmektedir.

Bunun yanı sıra kooperatifleri geleneksel ve yeni nesil olmak kooperatifler olmak üzere de sınıflandırmak mümkündür.

Yeni nesil kooperatifler: Yeni nesil kooperatifler, göreceli olarak yeni sayılabilecek, geleneksel kooperatif yapısını şirket değerleri ile birleştirerek daha rekabetçi olmayı amaçlayan kooperatif örgütlenmeleridir. Özalp ve Yılmaz (2014)'e göre yeni nesil kooperatifler, kooperatifçilik ilkelerinin büyük bir kısmını uygularken aynı zamanda geleneksel kooperatiflerden farklı olarak karlılığı ön planda tutan, üreticilerin sermayesini koruyan ve rekabetin sürekli olarak arttığı, arz - talep dengesizliklerin yaşandığı tarım sektöründe tarımsal ürünlerin katma değerlerini arttırarak avantaj sağlayan örgüt tipleridir. Rehber (2006)'ya göre üreticilerin ürünlerinin katma değer yaratmadan hammadde olarak pazarlanmasını sağlayan kooperatifler geleneksel kooperatifler olarak tanımlanırken; yeni nesil kooperatifler, üreticiler tarafından sağlanan hammaddelerin belirli işlemlerden geçirilerek işlenmiş ürün haline çevrilmesi ile katma değer sağlamayı amaçlarlar. Yeni nesil kooperatifler ilk olarak 1970'lerde North Dakota ve Minnesota'da şeker pancarı çiftçilerinin örgütlenmesi ile ortaya çıkmış ve sağladıkları başarı sonrasında buğday, mısır, sığır eti gibi ürünler için

de yaygınlaşmıştır. Günümüzde ise bu yeni nesil kooperatif örgütlenmesi tarımsal üretimi de kapsayacak şekilde faaliyetlerini genişletmektedirler.

Rehber (2006)'ın belirttiği gibi kooperatifleri değişime zorlayan sebepleri içsel ve dışsal faktörler olarak ikiye ayırabiliriz. Rehber (2006), içsel faktörleri, geleneksel kooperatiflerin özellikle sermaye oluşturma, dönem fazlalarının dağıtımı ve yönetim konularındaki örgüt içi sorunları olarak sıralarken; dışsal sorunları Fulton ve Sanderson, (2002)'den alıntılacağı gibi “tarımda kamu desteklerinin azalması, işleme ve pazarlamada yoğunluğun artması, tüketici isteklerindeki değişimler olarak belirtmektedir. Bu durum üreticiye fiyatların düşmesi ve yaratılan katma değerın üreticiler yerine tarım dışı işletmelere kayması şeklinde yansımaktadır. (Rehber, 2006) Özetle, satış fiyatından üreticilerin eline geçen payın oranı sürekli olarak azalmaktadır.

Yeni nesil kooperatiflerin, geleneksel kooperatiflerin sorunlarını aşmaya yönelik ortaya çıktığı düşünülürse, yeni nesil kooperatiflerin oluşumlarının anlaşılabilmesi için geleneksel kooperatiflerin sorunlarının daha detaylı incelemesi önemlidir. Rehber (2006)'ya göre geleneksel kooperatiflerin sorunları, yatırımla ilgili sorunlar ve karar verme ile ilgili sorunlar olmak üzere iki ana başlık altında toplanabilmektedir. Yatırımla ilgili sorunlar mülkiyet hakları teorisi ile açıklanmakta ve fırsatçılık (free-rider), ufuk (horizon) ve portföy (portfolio) sorunları olarak karşımıza çıkmaktadır. Karar verme ile ilgili sorunlar yönetim, izleme, etkileme maliyeti sorunu olarak üç alt başlık altında gruplanabilmektedir.

Çizelge 2.1’de yeni nesil kooperatifler ile geleneksel kooperatiflerin karşılaştırma tablosu bulunmaktadır.

Çizelge 2.1 : Geleneksel ve Yeni Nesil Kooperatiflerin karşılaştırılması.

Temel Farklılıklar	Geleneksel Kooperatifler	Yeni Nesil Kooperatifler
Oy hakkı	Bir ortak bir oy	Bir ortak bir oy / hisseye dayalı oy
Serbest giriş	Herkese açık	Sınırlı ortaklık
Teslimat hakları	Sınırsız	Sınırlı
Teslimat yükümlülüğü	Yok	Gerekli
Kalite kriterleri	Geniş	Kısıtlı
Ürün satış fiyatı	Piyasa fiyatı	Sözleşme fiyatı
Risturn	Düşük oran	Yüksek oran
Yatırım/Elde tutulan karlar	Yüksek	Düşük
Karlılık	Karlılık ön planda değil	Karlılık ön planda
Başlangıç sermayesi	Düşük	Yüksek
Likidite/Değiş tokuş edilebilirlik	Düşük	Yüksek

2.3 Dünya’da Kooperatifleşme

Dünya’da kooperatif hareketinin çıkış noktasına bakıldığında; Robert Owen (1771-1858) kooperatif hareketin kurucusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Owen, işçilerin kendi yiyeceklerini yetiştirerek, kendi kıyafetlerini yaparak ve nihayetinde kendi kendilerini yöneterek, yoksulluktan kurtulabilecekleri “işbirliği köyleri”nin oluşturulmasını fikrini ortaya atmış ve 1800-1820 yılları arasında bu fikri hayata geçirmiştir. Owen’dan da ilham alarak bu fikri daha uygulanabilir hale getiren William King (1786-1865), daha küçük bir başlangıç ile işçi sınıflarının kendileri için bir kooperatif kurması gerektiğini savunmuştur.

Sorunların çözümüne ortak çözüm bulunabildiği gibi yaratılan faydaların da ortaklaşa paylaşıldığı, paydaşların sahipliğinde ve kontrolünde olan bir işletmecilik modeli olan kooperatifçilik ilk olarak 1800’lü yıllarda İngiltere’nin Rochdale kasabasında ortaya çıkmıştır. Bu girişim bugünkü modern kooperatifçiliğin temellerini atmıştır. Bu kurulan ilk kooperatif, ortaklarının gıda ve diğer tüketim malları ihtiyacını karşılayan bir tüketim kooperatifidir. Bu kooperatifin uyguladığı kurallar, sonrasında ICA tarafından kooperatifçilik ilkeleri olarak benimsenmiştir. Bu kooperatif 28 dokuma işçisi tarafından 1844 yılında kurulmuştur. Bu yıllarda Fransa’da da süt üreticileri

biraraya gelerek sorunlarına ortak çözüm bulabilmek için örgütlenmişlerdir. 1847 yılında Almanya’da zarar eden küçük çiftçilerin borçlanmaları ve zor duruma düşmelerinin üzerine kasaba belediye başkanı olan F.W. Raiffesien’in (1818-1888) öncülüğünde modern koopeartifçiliğin temelleri sayılan ilk tüketim kooperatifi kurulmuştur. Kurulan bu kooperatif sonrasında alım, finansman, birikim ve borçlanma sandıklarını oluşturmuşlardır. Raiffesien ilkeleri diye bilinen kurallar küçük çiftçilerce hayata geçirilmiş ve başarıyla uygulanmıştır. Bu şekilde Batı Avrupa ülkelerinde görülmeye başlayan kooperatif yapılanmaları, daha sonra tüm dünyaya yayılmıştır.

Dünya’daki kooperatiflerin birleştiği en üst organizasyon Uluslararası Kooperatifler Birliği (ICA)’dır. ICA’nın üyeleri arasında, ulusal düzeydeki kooperatif birlikleri, birseysel kooperatifler ve kooperatiflerle ilgilenen devlet yapılanmaları yer almaktadır. ICA’nın verilerine göre dünyada her 6 kişiden birinin kooperatif üyesi olduğu ve dünya genelinde çok çeşitli alanlarda faaliyet gösteren yaklaşık 2,6 milyon kooperatif ve 1,2 milyar kooperatif ortağı bulunduğu görülmektedir. Bu kooperatiflerde 280 milyon kişiye istihdam sağlanarak dünya genelindeki toplam istihdamın %10’unun kooperatifler tarafından sağlandığı tahmin edilmektedir. 107 ülkeden 308 üyesi bulunan ICA, 1895 yılında Londra’da kurulmuştur, merkezi ise bugün Cenevre’de bulunmaktadır. (ICA, 2018)

ICA öncülüğünde hazırlanan ve bu alandaki en önemli çalışmalardan biri olan “2016 Yılı Dünya Kooperatifçilik Raporu”na göre, 63 ülkede faaliyette bulunan 2.370 kooperatifin yarısından fazlasının cirosu 100 milyon doların üzerindedir. En yüksek ciroya ulaşan ilk 300 kooperatifin toplam cirosu ise 2,1 triyon dolar düzeyindedir. Rapora konu olan kooperatiflerin sektörel dağılımı incelendiğinde ise, kooperatiflerin ağırlıklı olarak sigorta sektöründe faaliyet gösterdiği görülmektedir. %41’lik pay ile lider olan sigorta sektörünün ardından %30’luk pay ile tarım ve gıda sektörü gelmektedir. Kooperatiflerin %19’u toptan ve perakende ticaret, %6’sı ise bankacılık ve finansal hizmetler sektöründe hizmet vermektedir.

ICA’nın raporuna göre kooperatifçiliğin coğrafi konum, ekonomik ve sosyal gelişmişlik, refah seviyesi ve siyasal sistemden bağımsız olarak hemen hemen bütün ülkelerde yapılmakta olduğunu ancak gelişmiş ülkelerde daha başarılı kooperatifçilik uygulamalarına rastlandığını göstermektedir (Gümrük ve Ticaret Bakanlığı, 2016).

2.4 Türkiye’de Kooperatifleşme

Türk Toplumlarında imece, ahilik gibi yapılarla ortaya çıkan birlikte hareket etme ve birlikte iş yapma şeklinde görülen yardımlaşma faaliyetleri; uzun yıllar başarılı şekilde uygulanmıştır.

Türkiye’de ilk çağdaş kooperatifçilik uygulamaları, 1863 yılında Mithat Paşa tarafından Memleket sandıkları olarak kabul edilmektedirler. Ancak, Türkiye’de kooperatifleşme anlamında ilk büyük adımlar Cumhuriyet döneminde atılmıştır. 1920 -1938 yılları arasında kooperatiflere yönelik hukuki düzenlemeler yapılmış özellikle 1929 - 1935 yılları arasında çıkarılan tarım kredi ve tarım satış kooperatifleri kanunları ile kooperatiflerin sayılarında önemli artışlar görülmüştür.

2. Dünya Savaşı nedeniyle 1950’lere kadar Türkiye Kooperatifçiliğinde önemli bir gelişme görülmemiştir. 1950 yılı ile beraber her bakımdan değişen ortam ve şartlara göre toplumda gerek sosyolojik açıdan gerekse ekonomik ve kültürel açıdan kooperatif örgütlenmesine büyük önem verilmiştir (Özcan, 2007).

1961 yılına gelindiğinde, Anayasa’ya “Devlet, kooperatifçiliğin gelişmesini sağlayacak tedbirleri alır.” ifadesi girmiş ve kooperatifçiliğin gelişimi hız kazanmıştır (Anonim, 2013).

Özcan (2007)’nın da bahsettiği gibi, Türkiye’de ilk kooperatifçilik uygulamaları toplumsal ve ekonomik faktörler nedeniyle, tarımsal alanlarda ortaya çıkmıştır. O dönemdeki kırsal nüfusun ve tarımın ekonomideki payının fazlalığı nedeniyle tarımsal alanda ortaya çıkan kooperatifleşme hareketleri uzun yıllar tarımsal alanda yoğunlaşmıştır. Sonrasında, ekonomik ve toplumsal yapıdaki değişimler sebebiyle yeni ihtiyaçlar ortaya çıkmış ve kooperatif uygulamaları özellikle nüfusun kentlere kayması ve finansman talebindeki artış sebebiyle, inşaat sektörü başta olmak üzere taşımacılık, tüketim, kredi (finansman) gibi alanlara da yayılmıştır.

Gümrük ve Ticaret Bakanlığı (GTB)’nın yayınladığı Türkiye Kooperatifçilik Raporu (2016)’na göre Çizelge 2.2’de görüldüğü gibi GTB, Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı (GTHB) ve Çevre ve Şehircilik Bakanlığı’nın görev ve sorumluluk alanında 37 farklı alanda faaliyet gösteren toplam 53.259 kooperatif bulunmaktadır.

Çizelge 2.2 : Türkiye’de faaliyet alanına göre kooperatifler ve ortak sayıları.

Faaliyet alanına göre kooperatifler	Kooperatif sayısı	Ortak sayısı
Konut Yapı Kooperatifi	27.361	1.273.274
Tarımsal Kalkınma Kooperatifi	7.201	775.563
Motorlu Taşıma Kooperatifleri	5.803	171.265
Sulama Kooperatifi	2.523	303.586
Tüketim Kooperatifi	2.170	183.463
Tarım Kredi Kooperatifi	1.625	1.001.418
Toplu İşyeri Yapı Kooperatifi	1.161	84.035
Kredi Kefalet Kooperatifi	1.004	659.406
Küçük Sanayi Sitesi Yapı Kooperatifi	922	125.632
İşletme Kooperatifi	655	116.368
Su Ürünleri Kooperatifi	553	30.889
Üretim Pazarlama Kooperatifi	408	17.591
Karayolu Yolcu Taşıma Kooperatifi	390	7.873
Tarım Satış Kooperatifi	306	323.596
Temin Tevzi Kooperatifi	256	22.807
Küçük Sanat Kooperatifi	233	7.770
Diğer	688	2.318.458
Toplam	53.259	7.422.994

Türkiye’deki kooperatif yapılanmasında, kooperatiflerin bağlı olduğu Kooperatifler Birlikleri ve Kooperatif birliklerinin Bağlı olduğu Merkez Kooperatif Birlikleri bulunmaktadır. Bu yapılanmanın en üstünde Türkiye Milli Kooperatifler Birliği yer almaktadır. Türkiye’de toplam 462 kooperatif birliği ve 14 Merkez Kooperatif Birliği bulunmaktadır (GTB Türkiye Kooperatifçilik Raporu, 2017).

GTB Türkiye Kooperatifçilik Raporu (2017) verilerinden elde edilen Çizelge 2.3’de görüldüğü üzere kooperatiflerin birliklere katılımı %30,1, kooperatif birliklerin merkez kooperatif birliklerine katılımı %57,3 oranındadır. Türkiye’de 14 Merkez Kooperatifler Birliği bulunmaktadır. 14 Merkez Kooperatif Birliği’nin dağılımına bakıldığında; 3 merkez kooperatif birliği yapı konut kooperatifleri bünyesinde, 5 merkez kooperatif birliği ise tarımsal kalkınma kooperatiflerinde bulunmaktadır. Tarım kredi kooperatifleri, sulama kooperatifleri, taşıma kooperatifleri, tüketim kooperatifleri, su ürünleri kooperatifleri ve kredi kefalet kooperatiflerinde ise daha bütünleşik bir yapılanma ile birer merkez kooperatif birliği bulunmaktadır. 14 Merkez kooperatif birliğinden 11 tanesi kooperatif yapılanmasının Türkiye’deki en üst örgütü olan Türkiye Milli Kooperatifler Birliği üyesidir.

Çizelge 2.3 : Kooperatiflerin ve birliklerin üst organlara katılımı.

Kooperatiflerin Kooperatif Birliklerine Katılımı	
Toplam Kooperatif Sayısı	53.259
Birlik Ortağı Kooperatif Sayısı	16.008
Katılım Oranı	30,1%
Birliklerin Merkez Kooperatif Birliklerine Katılımı	
Toplam Birlik Sayısı	462
Merkez Birliğine Ortak Kooperatif Sayısı	263
Katılım Oranı	57,3%
Merkez Birliklerin Türkiye Milli Kooperatifler Birliği’ne katılımı	
Toplam Merkez Birlik Sayısı	14
Türkiye Milli Kooperatifler Birliği’ne Ortak Kooperatif Sayısı	11
Katılım Oranı	78,6%

Çizelge 2.4’de ise faaliyet alanlarına göre kooperatiflerin birliklere ve merkez birliklere katılım oranları görülmektedir. Katılım oranları, tarım satış kooperatiflerinde %94,7, kredi ve kefalet kooperatiflerinde %93,4 ve tarımsal kalkınma kooperatiflerinde %67 olarak gerçekleşmektedir. Ülkemizde en fazla sayıda bulunan konut yapı kooperatiflerinin ise birliklere katılımı %23,5 oranıyla daha düşük düzeyde kaldığı görülmektedir. Pancar ekicileri kooperatifleri ile tarım kredi kooperatiflerinin tamamının birliklere ortak olduğu da görülmektedir.

Çizelge 2.4 : Faaliyet alanına göre kooperatiflerin üst örgütlere katılımı.

Faaliyet Alanlarına Göre Kooperatifler	Toplam Kooperatif Sayısı	Birliklere		Toplam Birlik Sayısı	Merkez Birliklere	
		Katılan Koop.	Katılım Oranı (%)		Katılan Birlik	Katılım Oranı (%)
Pancar Ekicileri Koop.	31	31	100	1	-	-
Tarım Kredi Kooperatifi	1.625	1.625	100	16	16	100
Tarım Satış Kooperatifi	306	289	95	16	-	-
Kredi ve Kefalet Koop.	1.001	935	93	32	32	100
Tarımsal Kalkınma Koop.	7.201	4.826	67	85	101	116
Deniz Yolcu Taşıma Koop.	17	7	41	1	-	-
Su Ürünleri Kooperatifi	553	216	39	16	15	94
Küçük San. Sitesi Yapı Koop.	922	309	34	6	-	-
Sulama Kooperatifi	2.523	693	28	12	13	108
Konut Yapı Kooperatifi	27.361	6.425	24	216	62	29
Temin Tevzi Koop.	256	22	14	3	-	-
Motorlu Taşıyıcılar Koop.	5.803	535	9	36	17	47
Turizm Geliştirme Koop.	309	20	7	2	-	-
Küçük Sanat Kooperatifi	233	14	6	5	-	-
Toplu İşyeri Yapı Koop.	1.161	45	4	3	-	-
Tüketim Kooperatifi	2.170	67	3	8	7	88
İşletme Kooperatifi	655	15	2	2	-	-
Karayolu Yolcu Taşıma Koop.	390	7	2	1	-	-
Üretim Pazarlama Koop.	408	7	2	1	-	-
Toplam	52.925	16.088	30	462	263	57

2.5 Türkiye’de Kooperatiflerin Ekonomideki Rolü

Yukarıda bahsedildiği şekilde başlayan ve gelişen kooperatif örgütlenmeler sayesinde büyük sanayi kuruluşlarının temelleri atılmıştır. Günümüzde; İstanbul Sanayi Odası (İSO) tarafından yürütülen "Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşu" araştırma sonuçlarına göre ilk 500 şirket arasında kooperatifler ya da kooperatif kuruluşları da yer almaktadır. Çizelge 2.5’den de görüleceği üzere; Konya Şeker San ve Tic. A.Ş., Kayseri Şeker San ve Tic. A.Ş., Trakyabirlik, Marmarabirlik ve Tarım Kredi Kooperatifleri Merkez Birliğinin yönetiminde olan Gübre Fabrikaları TAŞ 2006-2015 yıllarında İSO tarafından hazırlanan listede sürekli ilk 500 şirket arasında yer almıştır.

Çizelge 2.5 : İSO 500 listelerindeki kooperatifler ve iştirakleri.

Kooperatif/ Kuruluş	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Konya Şeker A.Ş.	36	34	49	44	39	40	37
Kayseri Şeker A.Ş .	58	95	120	135	101	97	101
Trakyabirlik	101	76	77	77	77	129	126
Marmarabirlik	401	340	418	465	433	418	382
Gübre T.A.Ş .	147	259	207	215	246	232	184

Çizelge 2.6’dan da görüldüğü gibi Fortune-500 Türkiye Araştırması sonuçlarında da benzer şekilde ilk 500 şirket arasında kooperatiflerin yer aldığı görülmektedir. Fortune-500 Türkiye Araştırması (2016) sonuçlarına göre; Trakyabirlik ve eczacı kooperatiflerinden Bursa, İzmir Eczacıları Kooperatifi ile eczacı kooperatifleri iştiraki Farmalojistik A.Ş, Konya Şeker, Kayseri Şeker, Gübre Fabrikaları T.A.Ş. gibi kooperatif kuruluş ve iştirakleri birçok sene listeye girmeyi başarmıştır.

Çizelge 2.6 : Fortune 500 listelerindeki kooperatifler ve iştirakleri.

Kooperatif/ Kuruluş	2011	2012	2013	2014	2015
Trakyabirlik	120	107	114	192	190
Bursa Eczacılar Kooperatifi	138	145	141	142	123
İzmir Eczacılar Kooperatifi	113	117	166	184	180
Konya Şeker San. Ve Tic. A.Ş.	90	70	59	66	70
Kayseri Şeker San. Ve Tic. A.Ş.	-	-	167	168	-
Gübre Fabrikaları T.A.Ş	39	48	47	43	49
Ecza Koop. Farmalojistik A.Ş.	101	148	126	467	-

Ayrıca GTB'nin yayınladığı Türkiye Kooperatifçilik Raporu (2016)'na göre; kooperatiflerin faaliyetlerini çeşitlendirerek büyümeleri sonucunda yerel ekonomilerin gelişmesine ve ihracata da önemli katkı sağlamaktadırlar. Örneğin; Türkiye İhracatçılar Meclisi'nin tarafından açıklanan 2015 yılı Türkiye'nin En Büyük İhracatçı Firmaları arasında yer alan Marmarabirlik, zeytin ve zeytinyağı sektöründe üst üste dört kez ilk sırada yer almıştır. Yerel ekonomiye katkıları bakımından; TrakyaBirlik'in Edirne ili veya GülBirlik'in Isparta ili ve Pankobirlik'in Konya ili ve çevresine yaptığı katkılar gösterilebilir. Ancak Pankobirlik, Konya bölgesindeki şeker fabrikalarına ek olarak şekerli girdi olarak kullanan tesisler kurması, çiftçilerin pancar dışında yetiştirdikleri diğer ürünleri de değerlendirecek yatırımlar yapması, Torku markası ile markalaşma çalışmaları gerçekleştirmesi ve holdingleşmesi ile yerel sanayi ve bölge ekonomisine sağladığı yararlar bakımından diğer kooperatif birliklerinden ayrılmaktadır.

Kooperatifler, sanayiye ve ekonomik büyümeye katkılarının yanı sıra istihdam anlamında da Türkiye ekonomisinde varlıklarını göstermektedir. Kooperatifler bünyelerinde çalışan kişilere doğrudan istihdam sağlamalarının yanı sıra farklı ticari yapılarda ortaklıklar kurarak yarattıkları iş kolları ile dolaylı olarak da istihdama katkı sağlamaktadırlar. GTB'nin yayınladığı Türkiye Kooperatifçilik Raporu (2016)'na göre “kooperatiflerin sağladığı istihdam hakkında net bir veri olmamasına karşın tarımsal alanda faaliyet gösteren kooperatifler, ulaştırma hizmeti kooperatifleri, kredi kefalet kooperatifleri, eczacı kooperatifleri, tüketim kooperatifleri ve yapı kooperatiflerinin iştirakleriyle birlikte maaşlı ve ücretli olarak yaklaşık 150 bin çalışanı olduğu tahmin edilmektedir.” Bununla birlikte kooperatif ortaklarının sosyal güvenlik durumları ve gelir ilişkileri yani ortakların başka işlerde çalışma ve başka işlerden gelir elde etme durumları da net olarak bilinmediğinden kooperatif ortak sayısı kadar istihdam sağlandığı kabulü de yapılamamaktadır. Ancak tarımsal amaçlı kooperatiflerin üyelerinin; yaklaşık %70'inin 50 yaş ve üzerinde olduğu, %50'sinin kooperatifin bulunduğu kırsal alanda yaşadığı ve üyelerin %40'ının uzun süredir üye olduğu bilgileri ışığında; başka geliri olmayan üyelerine dolaylı istihdam sağladığı söylenebilir. Ayrıca Türkiye'de yaşanan uzun süreli ekonomik krizlerin işsizlik sorunlarına yol açtığı bilinmektedir. Kriz dönemlerinde, kooperatifler, örgütlenme biçimlerinin sayesinde, varlıklarını sürdürmüş ve istihdam sağlamaya devam etmişlerdir. (GTB Türkiye Kooperatifçilik Raporu, 2015)

3. TARIM SANAYİ ENTEGRASYONU

3.1 Ekonomik Entegrasyon

Ekonomik anlamda bütünleşme, birbirini tamamlayıcı işleve sahip birimlerin aralarında birleşmesidir. Ekonomik faaliyetler açısından bütünleşme, belirli bir sanayi kolunda faaliyetlerini sürdüren organizasyonların kendi aralarında veya üretimin gerçekleşmesi için gerekli yan sanayi kollarında faaliyet gösteren organizasyonların bütünleşmeleri şeklinde tanımlanmaktadır. (Çıkın ve Karacan, 1994). Kohls ve Schneidau (1962)'ya göre entegrasyondaki ana fikir, etkili bir kontrol alanının merkezi bir yönetim tarafından genişletilmesidir ve düzenleme, fiyat ve piyasa risklerinin azaltılması karşılığında yönetim karar verme sürecinin tamamının veya bir kısmının entegratöre devredilmesini içermektedir.

Aydemir ve Pıçak (2008)'in bahsettiği gibi ekonomik bütünleşmenin; pazarın genişletilmesinin yanı sıra ticaret hacminin arttırması, üretimde verimlilik artışı sağlaması, piyasada rekabet gücünün arttırılması, yabancı sermaye yatırımlarının arttırılması ve yeni iş kollarının açılması gibi faydaları mevcuttur. Entegrasyon, birikmiş fonlara sahip firmaların yatırımı olarak, yönetimin büyüme hedeflerine ulaşmak için de gerçekleştirilebilmektedir.

Ekonomik bütünleşme yatay, dikey ve dairesel olmak üzere farklı şekillerde gerçekleşmektedir.

Yatay Entegrasyon: Yatay bütünleşme de denen yatay entegrasyon, aynı faaliyet alanındaki birimlerin birleşmesidir. Yatay entegrasyonda, küçük oyuncular bir araya gelerek girdi temini, faaliyet giderlerinin düşürülmesi amaçlanmaktadır. Bölgesel bir örgütlenme altında toplanan ve aynı ürünü üreten üreticilerin meydana getirdiği kooperatifler yatay bütünleşme örneğidir. Shaffer (1987), yatay entegrasyonu, aynı ürün için teknik olarak ayrılabilen bir organizasyonun çoklu üretim-dağıtım sistemlerini bir araya getirilmesi olarak tanımlamaktadır. Yatay entegrasyonun oluşmasındaki motivasyon unsurlarını ise arzın taleple (makro koordinasyon)

uyuşmasındaki gelişim fırsatları, potansiyel piyasa gücü ve genel olarak büyüklük ve ölçek ekonomisi ile ilişkili ortamın kontrol edilmesi becerileri olarak sıralamaktadır.

Dikey Entegrasyon: Dikey bütünleşme veya dikey entegrasyon birbirini takip eden ve birbirini tamamlayan oyuncuların bir araya gelmesidir. Shaffer (1987), dikey entegrasyonu, dikey üretim sırasındaki teknik olarak ayrılabilir faaliyetlerin koordine edilmesi ve bir kuruluşun kontrolü altındaki ürünlerin mülkiyete göre dağıtılması olarak tanımlamaktadır. Dikey entegrasyonun piyasalar arasındaki işlemlerde yer alan arama, müzakere ve izleme maliyetleri; belirsizlik, etkilenmiş bilgi, fırsatçılık ve dışsallık sorunları ile girdilerin tahsis edilmesinde ölçek ekonomilerinin yakalanması gibi maliyetlerin veya sorunların azaltılmasını hedeflediğini savunmaktadır. Dikey entegrasyon üretimden dağıtıma olan süreçte birden çok sürecin tek mülkiyet altında birleşmesi olarak da düşünülebilir. Girdi-çıktı ilişkisi bulunan ve farklı alanlarda faaliyet gösteren birimlerin bir araya gelmeleri ile oluşan dikey entegrasyonlarda, üretimin ve çıktıların satışının daha iyi şartlarda yönetilmesi amaçlanmaktadır. Dikey entegrasyon oligopolistik endüstrilerde rekabet avantajı sunmaktadır. Dikey entegrasyon, üretimin ham madde aşamasından bitmiş ürüne ve nihai tüketiciye doğru gerçekleştirildiğinde ileriye dönük olarak nitelenmektedir. Tarımsal pazarlama kooperatifleri ileriye doğru dikey entegrasyona örnek olarak gösterilebilir. Geriye doğru dikey entegrasyon ise, tüketiciden hammadde aşamasına doğru gerçekleştirilen entegrasyondur. Tarımsal satın alma kooperatifleri de geriye dönük dikey entegrasyona örnek olarak gösterilebilir.

Hibrit (Dairesel) entegrasyon: Hem yatay, hem de dikey entegrasyonun birlikte gerçekleştiği bütünleşmeler “hibrit (dairese) entegrasyon” olarak tanımlanmaktadır. Örneğin, işletmelerin bir kooperatif altında birleşmesi dikey entegrasyon olurken, aynı zamanda bu kooperatiflerin bölgesel bir kooperatif altında birleşmesi ile de yatay entegrasyon meydana gelmektedir.

3.2 Tarım – Sanayi Entegrasyonu

Tarım-sanayi bütünleşmesinde, tarım işletmelerinin yapısal özellikleri ve tarımsal ürünlerin özellikleri nedeniyle entegrasyonu ihtiyacı oluşmaktadır. Tarım işletmelerinin tüketici taleplerini izleyememesi de arzın doğru planlanmamasına neden olabilmektedir. Benzer şekilde tarımsal girdi kullanan sanayi işletmelerinde; tarımsal

ürünler için talep riski de bulunmaktadır. Tarımsal üretimde; uzmanlaşmanın yetersizliği, teknolojinin yeterli seviyeye ulaşmamış ve endüstriyel tarımsal uygulamalarının yaygınlaşmamış olması sebebiyle; oluşan verim düşüklüğünün maliyetleri ve fiyatları yükseltmesi riski de bulunmaktadır. Ayrıca tarım işletmelerinin sayıca çok fazla olması ve özellikle miras vb. sebeplerle parçalanmış arazilerin çok parçalı olması nedeniyle ölçek ekonomisinden faydalanma kısıtlanmakta ve bu durum düşük verimliliğe, düşük katma değere, yüksek operasyonel maliyetlere ve çiftçilerin piyasadaki seslerinin daha az duyulmasına yol açmaktadır (Huang ve Liang, 2017). Tarım sektörünün genellikle küçük işletmelerden oluşması ayrıca sermaye birikimini de olumsuz etkilemekte ve finansman kaynaklarının kısıtlı olmasına sebebiyet vermektedir. Tüm bu etkenler tarım-sanayi entegrasyonuna ihtiyaç duyulmasına neden olmaktadır.

Tarım işletmelerinin yapısal özelliklerine ek olarak; tarımsal ürünlerin özelliklerinden de kaynaklanan bir bütünleşme ihtiyacı mevcuttur. Tarımsal üretimde olumsuz iklim koşulları gibi belirsizliklerin bulunması, değişen koşullara göre gerçekleşen arzaya bağlı olarak önemli fiyat dalgalanmaları görülebilmektedir. Aydemir ve Pıçak (2008)'inde atıfta bulunduğu gibi Turan ve diğ., tarımsal ürünlerin arzında ve fiyatlarındaki bu dalgalanmalar sanayide kullanılacak girdilerin temin edilememesi ve uzun vadede işletmelerde atıl kapasiteye neden olabilmektedir. Örneğin; tarımsal ürünlerin bir kısmının arz elastikiyeti düşüktür, bu durum aktif bir fiyat politikası izleme olanağını ortadan kaldırmakta ve üreticilerin gelirleri düşürmektedir. İşlenmiş tarım ürünlerinin istenildiği zaman piyasaya arz edilmesi ve taleplerinin gelir elastikiyetinin 1'den büyük diğer taraftan tarım ürünleri talebinin gelir elastikiyetinin 1'den küçük olması sanayi ve ticaret kesimlerinin tarım ürünleri tüketimi artışlarından daha fazla pay almasını neden olmaktadır. Sektörler arası dengeli bir gelişmenin sağlanabilmesi için, tarım sektörünün sanayi ve ticaret kesimleriyle bütünleşme gereği ortaya çıkmaktadır (Turan ve diğ., 1999).

Kohls ve Schneidau (1962), entegrasyonunun gerçekleşmesindeki ana unsurun kar artışı sağlamak olduğunu belirtmekte ancak entegre olan her firmanın bu karı gerçekleştirmesinin mümkün olmayacağını vurgulamaktadır. Ancak aşağıdaki sorulara olumlu cevapların verilmesi durumunda, bir çiftlik işletmesinin faaliyetini tarım dışı faaliyetlerle entegre etme girişiminde bulunması için uygun bir ortam olduğu anlamına geleceğini savunmaktadır.

- Tarım ürünlerinin belirtilen form ve kalitede ve/veya önceden belirlenmiş tedarik çizelgesine göre üretilme ihtimali var mı?
- İşletme teknolojide hızlı ve/veya sürekli büyük değişikliklerin olduğu bir durumla karşı karşıya kalıyor mu?
- Bazı üretim kaynaklarının karlı kullanımı için büyük bir potansiyel var mı?
- Standartlaştırılmış ve özelleştirilmiş yönetimin uygulanması için potansiyel var mı?
- Piyasa risklerinin azaltılma ihtimali var mı?
- Yeni ve farklı ürünler için özel bir pazar fırsatı var mı?
- Arzın daha büyük bir kısmının kontrolünü arttırmak ve fiyat pazarlığını güçlendirmek için bir ihtimal var mı?

Tarım-sanayi entegrasyonunun gerçekleştirebilmesi için farklı yöntemler mevcuttur. Demirbaş ve Tosun (2005)'na göre tarım sanayi entegrasyonunda yedi farklı çeşit uygulama mevcuttur.

Sözleşme olmadan yapılan anlaşma: Açık piyasa veya spot piyasa işlemi olarak da adlandırılan bu entegrasyonda firmalar ve çiftçiler arasında satış veya satın alma amaçlı sözleşmeler mevcut değildir. Üretici girdilerini ve çıktılarını istediği fiyattan alıp satabilmektedir. Bu durum üreticiyi satış ve satın alma konusunda kısıtlamaz ancak girdi temini ve ürün satışında belirsizlikler mevcuttur. (Rehber, 1998)

Sözleşmeli tarım: Sözleşmeli tarımda, çiftçilerin ürettiği ürünleri girdi olarak kullanan firmalar ile bunları üreten çiftçiler arasında yapılan anlaşmalardır. Bu anlaşmalarda çiftçilerin ürettikleri ürünün miktarı, kalitesi gibi detaylar bulunmaktadır. Burada amaç tarım ürünlerini hammadde olarak kullanacak fabrikaların girdi tedarikini ve çiftçilerin de pazarlayacakları ürünün satışını garanti altına almaktır. Sözleşmeli tarım, tarım sanayi bütünleşmesinde en yaygın görülen dikey entegrasyon yöntemidir.

Mülkiyet Entegrasyonu: Mülkiyet entegrasyonu, üretim-pazarlama sisteminin iki veya daha fazla seviyesine uzanan tek bir mülkiyet faaliyetidir. Bu entegrasyon kooperatifler veya özel tarım işletmeleri ile ortaya çıkabilmektedir. Burada arazi, binalar ve ekipmanlar şirket mülkiyetine geçmektedir.

Kooperatifler: Kooperatifler; ortak ekonomik ve sosyal ihtiyaçların karşılanması ve sorunlara ortak çözüm bularak ortak fayda sağlamak amacıyla kurulan örgütler olarak yaygın bir entegrasyon uygulaması olarak karşımıza çıkmaktadır. Kooperatifler, üreticilerin girdiyi uygun maliyetlerle temin edebilmeleri ve tarımsal ürünlerinin satışında rekabet edebilmeleri için kullanılan en etkili yöntemlerden biri olarak gösterilmektedir. Aynı bölgedeki çiftçilerin sadece tarım aktivitelerini yürütmek için bir araya gelerek oluşturdukları kooperatifler yatay entegrasyonu örneği olarak değerlendirilirken, kooperatifler ile tarımsal girdi kullanan fabrikaların varlığında veya çiftçiler ile tarımsal ürün pazarlayan satış kooperatiflerinde ise dikey entegrasyondan söz etmek mümkündür.

İç Büyüme: İşletmelerin, üretim çıktılarını veya sağladıkları yatırım finansmanını, faaliyet alanlarındaki üretimden satışa kadar olan süreçte iyileşme ve genişleme sağlayacak yeni yatırımlara ayırmasıdır (Demirbaş ve Tosun, 2005)

Devralma: Devralmalar ile gerçekleştirilen dikey entegrasyonda, işletmelere başka birimlerin satın alınmasıyla yeni birimlerin dahil edilmesi sağlanmaktadır. (Demirbaş ve Tosun, 2005)

İştirakler: İşletmelerin, faaliyet alanı içindeki veya dışındaki kuruluşlara sermaye ile ortak olarak katılmasıdır. (Demirbaş ve Tosun, 2005)

Tarım Sanayi entegrasyonunun ekonomik etkileri değerlendirildiğinde, işlenmemiş tarımsal ürünlerin işlenerek katma değerlerinin ve mevsimsellik ve kısıtlı kullanım durumu ortadan kaldırılarak arz esnekliğinin artırılması sağlanmış olmaktadır. Ayrıca tarımsal ürünlerin işlenmesi ile ürün çeşitliliği artırılarak, son dönemlerde artan besin değeri yüksek, standartlaşmış kalitede, ambalajlanmış hazır gıda maddeleri talebinin karşılanması amaçlanmaktadır. Böylece tarım-sanayi bütünleşmesi üretimin artmasını ve ürün kalitesinin istenen şekilde yükselmesini sağlamaktadır.

Valentinov (2006) çalışmasında özellikle işlem maliyetleri üzerinde durmakta ve çiftçilerin yüksek kaliteli tarım ürünleri elde edebilmeleri ve satın aldıkları üretim girdilerinin kalitesinden emin olabilmeleri için yüksek işlem maliyetlerine katlanmaları gerektiğini vurgulamakta ve tarım kooperatiflerinin ileriye ve geriye dönük entegrasyonlarının, bu durumlarda kalite kontrolünü daha az maliyetli hale getireceğini savunmaktadır.

3.3 Türkiye’de Tarım – Sanayi Entegrasyonu

Özellikle cumhuriyetin ilk yıllarında ekonominin tarıma dayalı olması ve kırsal nüfusun fazlalığı sebebiyle yayınlanan ekonomi ve kalkınma politikalarında tarım sektörünü önceliklendirilmiştir. GTB Türkiye Kooperatifçilik Raporu (2017)’unda da bahsedildiği gibi tarıma dayalı ekonomide, kalkınmanın arttırılması amacıyla tarım sanayi ilişkisinin arttırılması gerekliliği ortaya çıkmış ve 1930’lu yıllardan itibaren tarımsal alanda faaliyet gösteren kooperatifler sanayi yatırımları yapmaya başlanmıştır.

Türkiye’de tarım sanayi entegrasyonunun ilk görüldüğü sektör şeker sektörüdür. Demirbaş ve Tosun (2005)’e göre, Türkiye tarım sanayi ilişkilerinin başlangıç tarihi 1926 yılında ilk şeker fabrikasının kuruluşu olarak kabul edilmektedir. Tarım sanayi entegrasyonuna örnek teşkil eden bu uygulamayı 1965 yılında Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğüne başlatılan sözleşmeli tohum yetiştiriciliği, 1970’li yıllarda başlayan sanayi tipi domates üretimi ve 1996 yılında Türkiye Kalkınma Vakfı tarafından GAP Bölgesinde başlayan sözleşmeli mısır üretimi takip etmektedir.

Tarım sanayi entegrasyonu ile kırsal alanlarda gerçekleştirilen yatırımlar ve bu alanlardaki sanayileşme, kırsal kesimde yaşayanlara istihdam ve gelir sağlamakta, işsizlik sorununu çözümlyerek nüfusun kentlere kaymasını engellemektedir. (Çıkın ve Karacan, 1994). Kırsal alanlara yapılan sanayi yatırımları, bu alanlara yapılacak olan temel altyapı yatırımlarının gerçekleştirilmesini de desteklemektedir. Bu durum, kırsal alanların yaşama elverişli hale getirilmesini de sağlayarak yine kentlere olan nüfus kaymasını engellemektedir. Böylece kooperatifler, nüfusun ve sermaye kaynaklarının kent ve kırsal alanlarda dengeli bir şekilde dağılması sağlayarak da ülke ekonomisine katkı sağlamaktadır.

Dünya’da en yaygın görülen tarım sanayi entegrasyonu, kooperatifler ve sözleşmeli tarım ile gerçekleştirilmektedir. Türkiye’de tarım sanayi entegrasyonu ağırlıklı şekilde sözleşmeli tarım uygulamaları ile gerçekleştirilmekte ancak kooperatifleşme modelinden yeteri kadar yararlanılmamaktadır (Demirbaş ve Tosun, 2005).

Tarım-sanayi bütünleşmesinde Türkiye’deki kooperatifler yatay bütünleşmeyi bile tam olarak sağlayamadıkları gibi dikey anlamda da girdilerin temini ve satış faaliyetleri anlamında yol kat edemedikleri görülmektedir. Tarım satış

kooperatiflerinde ise yatay entegrasyon etkin şekilde sağlanamadığı için dikey entegrasyon faaliyetlerini göreceli olarak sağlamış olsa bile etkinliği tam olarak hissedilmemektedir. Avrupa ülkelerindeki duruma baktığımızda ise hem satış piyasası hem de sanayisi kooperatifler aracılığı ile tarım üreticileri tarafından yönetilmektedir (Aydemir ve Pıçak, 2008).

Demirbaş ve Tosun (2005)'a göre; Türkiye'de tarım-sanayi entegrasyonunun istenen seviyede olmamasının nedenleri; tarım sanayi politikalarının uzun süreli ve sürdürülebilir olmaması, devlet tarafından verilen destek ve sübvansiyonların tahsisinde sorunlarla karşılaşılması, tarımsal altyapı yatırımlarının istenen seviyede olmaması ve tarımda yeni teknoloji kullanımının yaygınlaştırılmaması; tarımsal girdi kullanan işletmelere istenilen nitelikte ve yeterli miktarda hammadde tedarığının sağlanması için gerekli organize olmuş bir tarımsal üretici ve üretim yapısının olmaması olarak sıralanmaktadır.

4. EKONOMİK MODEL OLARAK KOOPERATİFLER

Faaliyetleri belirli bir alanda ortak yarar elde edebilmek için sermaye, girdi ve çıktıların ortaklaşa kullanımı söz konusu olduğundan kooperatifler temelde ekonomik karakterli yapılar olarak değerlendirilmektedirler. Koller (1947), kooperatiflerin kapitalist ekonominin zayıf olduğu noktalarda tamamlayıcı ve güçlendirici bir araç olarak var olduğunu savunmaktadır. Kooperatifler, kapitalist ekonominin tüm kusurlarını kapatabilecek güçte bir araç olmasa da, daha iyi kaynak tahsisi, daha yüksek toplam üretim ve daha geniş bir gelir dağılımı elde edilmesini desteklediğinden serbest girişim ekonomisinde olumlu bir rol oynamaktadırlar.

Bayaner (2014)'in de bahsettiği gibi Philip (2003)'e göre “kooperatifçilik, serbest piyasa sisteminin temeli olan bireysel mülkiyet (ortakların hisse mülkiyeti) unsurlarını kapsamakta ve kurumsal yapısı itibari ile demokratik bir örgütlenme özelliği sergileyen kooperatifler, demokrasiyi ve bireysel girişimciliği geliştiren ve tekelleri engelleyen yapıları engelleyen sistematik bir yapıya sahiptirler. Kooperatifler ayrıca içinde bulunduğu piyasada rekabetin artmasına ve kaynakların etkin dağılmasına olumlu katkıda bulunmaktadır.

Kamu ve özel sektörün rekabetçi piyasa yapısını oluşturamadığı şartlarda; piyasayı düzenleyici rolü ile kamu ve özel sektöre alternatif üçüncü bir sektör olarak karşımıza çıkan kooperatifler, ekonomik işletme modelleri arasında en katılımcı yönetime sahip örgütlenmelerdir.

Kooperatiflerin ekonomik modeldeki yerinin daha net anlaşılabilmesi için öncelikle ortaya atılan kooperatiflerle ilgili teorilerin anlaşılması ve kooperatiflerin piyasadaki diğer işletme modelleri ile farklarının ortaya konması ve kooperatiflerin üyeleri ve faaliyet gösterdikleri piyasa üzerindeki etkilerini incelenmesi önemlidir.

4.1 Kooperatif Kuramı

Kooperatiflerin ekonomik modeldeki rollerinin daha net anlaşılması için farklı yaklaşımlar ile teoriler ortaya atılmıştır. Bu çalışmalar, kooperatiflerin ekonomik

yapısının ve davranışlarının anlaşılması, dezavantaj yaratan örgütsel problemlerinin açıklanması, yatırım şirketlerine göre davranışsal farklılıklarının ortaya konması ve verimlilik düzeylerinin karşılaştırması gibi farklı amaçlarla gerçekleştirilmiştir.

Kooperatif kuramcılarının benimsediği varsayımlara göre kooperatifler, aynı zamanda ortak rolünde de olan üyelerinin refahını maksimize etmeye çalışmaktadırlar. Bunu yaparken de işlem maliyetlerini düşürmek, çıktı ve gelir artışı sağlamak veya verimliliği arttırmak gibi farklı hedeflere ulaşmaya çalışmaktadırlar. Bu hedeflerden bir veya birkaçını aynı anda elde etmeye çalışan kooperatiflerin davranışları da ulaşılmaya çalışılan hedeflere göre farklılık göstermektedir.

Kooperatiflerin teorik analizleri neoklasik yaklaşım başta olmak üzere farklı yaklaşımlar kullanılarak yapılmıştır. Neoklasik iktisatta ürünün değeri ve kaynakların tahsisi üretim maliyetlerine ve tüketici tercihlerine göre belirlenmektedir. Neoklasik teori, satın alınan veya satılan ürün miktarının, son birim ile ilişkilendirilen ek fayda veya ek maliyete göre belirlendiği marjinal analize dayanmaktadır. Ancak özellikle ekonomistlerin yaygın olarak başvurduğu neoklasik yaklaşımın firma teorisinin temelindeki, “her firma maliyet yapısına ve ürün talep kısıtlamalarına tabi olarak karlarını maksimize eder” varsayımı kooperatiflerin özelliklerine ters düşmektedir. Stratejik karar vermeyi incelemek ve işbirlikçi davranış anlayışları ve neoklasik teorideki bu eksiklikleri gidermek için oyun teorisi ve işlem maliyet ekonomisi, vekâlet teorisi ve mülkiyet hakları ekonomisi gibi “yeni kurumsal ekonomi” olarak etiketlenebilen çeşitli teorik yöntemler de kullanılmıştır. Nilsson (2001)’a göre neoklasik iktisat teorisi, oyun teorisi ve işlem maliyetleri teorisi kooperatiflerin belirli şartlar altında neden var olduğunu açıklarken, mülkiyet hakları ve vekâlet teorisi kooperatiflerin yetersiz kaldığını iddia etmektedir.

Tüm bu teorilerin incelenmesinden önce kooperatiflerin ekonomik yapısının ve tanımının netleştirilmesi üzerine yapılan tartışmalardan bahsetmekte fayda bulunmaktadır. Kooperatiflerin, Enke (1945) ve Helmberger ve Hoos (1962)’nin kabul ettiği gibi bir firma ya da Emelianoff (1942) ve Phillips (1953)’in işlediği gibi ekonomik birimlerin (üyelerin) birleşmesi ile oluşan bir organizasyon olarak ele alınması şeklinde farklı tartışmalar bulunmaktadır. Sexton (1995), bu tartışmayı “semantiklerden biri” olarak görmekte ve konunun kooperatifleri anlamada önemli olmadığını düşünmektedir. Ling (2012), Emelianoff (1942)’un çalışmasını ekonomik

literatürde kooperatifin net ekonomik tanımını vermesi açısından ilk çalışma olarak değerlendirmekte ve kooperatif kuramının gelişiminde ve evriminde yeni bir dönemin başlangıcı olduğunu savunmaktadır. Torgerson ve diğ. (1997) ise, Emelianoff (1942)'un kitabında, kooperatiflerin iç ekonomisinin anlaşılmasında, kooperatifçiliğin dikey bütünleşme biçimi olduğu fikri ve üyelerin ve kooperatif pazarlama organizasyonun yapısal ve işlevsel ilişkilerine odaklanması ile önemli bir katkı yaptığını ileri sürmektedir. Ancak Emelianoff (1942)'a tepki olarak; Robotka (1947), bir kooperatifin bir firma olduğu sonucunun neredeyse evrensel olarak sorgulanmaksızın kabul edildiğini belirtmiştir. Bir kooperatifin görünüşte bir firmanın tüm özelliklerini karşılamadığını gözlemlemesine rağmen, bir kooperatifin bir ekonomik varlık ve bir karar verme birimi olduğunun inkâr edilemez olduğunu savunmuştur (Royer, 1994). Benzer şekilde Rhodes (1995) çalışmasında, Helmberger ve Hoos (1962) ile Phillips (1953)'in “ekonomik açıdan kooperatiflerin firma olarak görülmesi konusunda fikir ayrılığı olsa da Robotka (1947)'nın “kooperatif örgütlenmesinin bir işletme şirketi” olduğu konusundaki iddiasının evrensel olarak kabul edilmiş bir tanımlama olduğundan bahsetmektedir.

Emelianoff (1942)'un modelinden yola çıkarak yaptığı çalışmasında Phillips (1953), üyeler ve kooperatifler arasındaki ilişkiyi dikey entegrasyon üzerinden değerlendirmiştir. Phillips (1953) çalışmasını; “kooperatiflerin ekonomik yapısının firmanın güncel ekonomik teorisi temelinde (kooperatif yapısına uyum sağlamış hali ile) gerçekçi, uygulanabilir ve makul bir şekilde tamamlanmış bir model geliştirme girişimi” olarak tanımlamaktadır. Ancak Royer (1994), Phillips (1953)'in çalışmasını incelediği makalesinde; Phillips'in çalışmasında üyelerini karar vericiler olarak tanımlayarak kooperatif birliği modelini oluşturduğu, onlara bireysel kazancı maksimize etmeyi ve bu hedefi tatmin edecek koşulları formüle etmeyi ve bu koşulların etkilerini incelemeyi amaçladığından bahsetmiştir. Ancak kooperatife bir karar verme rolü vermediği ve üye firmalara atadığı görevler gerçekçi olmayacak şekilde karmaşık olduğu için Phillips'in teorisini gerçekçi olmadığını savunmuştur. Royer (1994)'e göre Phillips'in kendi modelinden türettiği bireysel üyeler için optimizasyon koşulları, üyelere verdikleri bilgi gereklilikleri açısından son derece zordur. Üyelerin, optimallik koşullarını yerine getirecek ve kendi tarımsal operasyonları ile ortak kooperatif tesisi arasında kaynaklarını en iyi şekilde tahsis edecek, bireysel çıktı kararlarını vermek için gerekli maliyetler ve gelirler hakkında

bilgi sahibi olduklarını varsaymanın gerçekçi olmadığını savunmaktadır. Özetle Royer (1994), Phillips'in makalesinin temel eksikliklerini, kooperatife bir karar verme rolü vermemesi, dikey entegrasyon modelinin üye firmalar ile kooperatif arasındaki ilişkiye uygulanamazlığı olarak görmektedir.

Sexton (1995)'nın da belirttiği gibi neoklasik yaklaşım ile bir tarım kooperatifinin ilk tam matematiksel davranış modeli Helmberger ve Hoos (1962) tarafından geliştirmiştir. Helmberger ve Hoos (1962), neoklasik yaklaşımla firmanın standart teorisini ve geleneksel marjinal analizi kullanarak yaptıkları çalışmada, kısa ve uzun vadeli kooperatif modellerini geliştirmişlerdir. Bu modele göre; kooperatifin optimizasyon hedefi, "tüm kazançları patronaj hacmine ya da kullanımına oranla üyelere geri dağıtarak birim fiyat ya da ortalama fiyatı" maksimize ederek üyelere olan faydayı maksimize etmektir. Modellerinde bir ürün işleme kooperatifinin, üyelerin tercih ettikleri arz miktarından bağımsız, ham ürün fiyatını maksimize etmeyi hedeflediği varsayılmaktadır. Kooperatif ve üyeleri için denge, üyelerin arz fonksiyonunun kooperatifin net geri dönüş fonksiyonunu kestiği yerde gerçekleşeceğini ve sonra da kooperatifin sabit ve değişken maliyetleri karşılandıktan sonra kendi üyelerine ödeyebileceği azami fiyat ile üyelerinin ham ürün tedarik seviyesi arasındaki ilişkiyi tanımlamıştır. (Royer, 1994)

Rhodes (1995) ve Royer (1994), Helmberger ve Hoos'un çalışmasının Phillips'in 1953 yılında yayınlanan çalışmasındaki hataları düzelttiğini ve özet olarak, Helmberger ve Hoos modelinin Phillips'in modelinden daha gerçekçi, daha uygulanabilir ve daha eksiksiz olduğunu iddia etmişlerdir. Sexton (1995) ise; Helmberger ve Hoos (1962)'un bu çalışmasını; modelde kooperatif ve üye davranışlarının açık bir varsayımlar setine dayandırması, modelin bir kooperatifte kısa ve uzun vadeli davranışları açıkça ayırt etmesi ve bu özelliklere dayanarak, modelin 1970'ler ve 1980'lerde kooperatif kuramındaki ilerlemeler için temel oluşturması sebebiyle bir kilometre taşı olarak konumlandırmaktadır.

Diğer taraftan Rhodes (1995), Phillips'in kooperatifin ekonomik yapısıyla ilgili konuları ele aldığını vurgulamaktadır. Rhodes (1995), Phillips'in üyeler arasındaki ilişkileri sistematik olarak incelemek için; kooperatifleri, bir dizi pazarlama faaliyeti oluşturmaları ve ortaklaşa kullanım sebebiyle ayrı bir firmadan ziyade çiftçiler topluluğu olduğunu iddia eden dikey bir entegrasyon modeli olarak ele aldığını

belirtmektedir. Buna karşılık Helmberger ve Hoos'un, işbirliğinin çiftçiler için nasıl ve neden mantıklı olabileceğini göz ardı ettiğini ve kooperatifin fiyatları maliyetler, bitmiş ürünlere olan talep, mevcut emtia arz eğrisi ve kooperatif maksimumu açısından nasıl belirlenmesi gerektiğine odaklandıklarını vurgulamaktadır. Kooperatiflerin ve yatırımcı sahipliğindeki firmaların maksimize edilecek parametre konusundaki farklarının ekonomik analizde kooperatiflerin firma olarak işlenmesini etkilemediğini iddia ettiklerinden bahsetmektedir. Rhodes (1995), "Helmberger ve Hoos" modelini tarımsal ekonomistlerin önemli bir aracı olarak konumlandırmaktadır. Diğer taraftan Helmberger ve Hoos'un katkısının artık Phillips'in modelinin reddi sayılmaması gerektiğini savunmakta ve ikisinin katkılarını da ayrı ve tamamlayıcı olduğunu vurgulamaktadır. Özet olarak; Helmberger ve Hoos, kooperatiflerin ekonomik davranışını araştırmak için firma teorisini kullanırken, Phillips, kooperatifin ekonomik yapısıyla ilgili konulara dikey entegrasyon modeli üzerinden odaklanmaktadır.

Sexton (1984) ise kooperatiflerin belirli koşullar altında neden var olduğunu açıklamak için kullanılan neo-klasik iktisat teorisine göre kooperatiflerin mantığını, kooperatif iş formunun büyük iş hacmine ulaşmak ve böylece ölçek ekonomilerini elde etmek üzere inşa edilmesi şeklinde yorumlamakta ve "kooperatif firmaların, piyasa başarısızlığının bir ifadesi olarak ortalama maliyet eğrisinin azalan bir trend gösterdiği sektörlerde rekabet avantajına sahip olduğu" sonucuna varmaktadır.

Son yıllarda, küreselleşmenin ve tarımsal sanayileşmenin artmasına bağlı olarak hızla değişen ekonomik ortam, tarımsal kooperatiflerin yeni duruma uyum sağlamak için önemli yapısal değişiklikler yapmasına yol açmaktadır. Örneğin Royer (1999), birleşme ve devralmaya (yatay ve dikey yeniden yapılanma) ek olarak, kooperatiflerin temel kurumsal değişikliklere (örneğin, sermaye şirketlerine dönüşüm ve şirketlerle ortak girişimler) giderek daha fazla dâhil olduğunu belirtmektedir. Ortman ve King (2007)'e göre bu gelişmeler, kooperatiflerin giderek karmaşıklaşan bir ekonomide etkili bir şekilde rekabet edebilmelerini kısıtlayan ve sonuçta uzun vadeli sağ kalımlarını tehdit eden kooperatiflerin örgütsel formuna özgü temel özellikler olup olmadığı sorusunu gündeme getirmektedir.

Ekonomistler, bu yaşanan hızlı gelişmelere paralel olarak, kooperatiflerin örgütsel formları ve piyasa sistemi içindeki ilişkilerini analiz etmek için işlem maliyeti teorisi, vekâlet teorisi ve mülkiyet hakları analizi olmak üzere birbirinden farklı ancak ilgili 3

yöntem geliştirmişlerdir. Royer (1999)'in de bahsettiği gibi, neoklasik ekonomik paradigmadaki firmaların kar maksimizasyonu davranışlarından ziyade kurumlara ve kurumsal kısıtlamalara odaklandıklarından bunların “Yeni Kurumsal İktisat” olarak adlandırılabilceğini savunmaktadır.

Yeni kurumsal iktisat çalışmalarından bahsetmeden önce neoklasik iktisat teorisinin eleştirilerine göz atmakta gerekmektedir. Firmanın neoklasik teorisine göre, her firma maliyet yapısına ve ürün talep kısıtlamalarına tabi olarak karlarını maksimize etmektedir. Ayrıca neoklasik teoride işlem maliyetleri ve düzeltme maliyetlerinin sıfır olarak kabul edilmesi ve kaynakların özel olarak ve tamamen mali teşviklere cevap olarak alternatif kullanımlar arasında tahsis edilmesi varsayımları bulunmaktadır. Bir firmanın farklı koşullar altında nasıl davranacağı, firmanın kısıtlamalarındaki değışikliklerin karlarını nasıl etkilediğini analiz ederek varsayılabilir. Ortman ve King (2007)'in de bahsettiği gibi Royer (1999) ve Sykuta ve Chaddad (1999)'a göre firmanın neoklasik modelinin eleştirisi, kar maksimizasyonu varsayımına dayanmaktadır. Ancak temelde, modelin bu firmaların ilk etapta neden var olduğunu ve maksimum kar elde etmek için kaynakların nasıl istihdam veya tahsis edildiğini ve motive olduğunu açıklamamaktadır. Royer (2014) ise kooperatif davranışları hakkındaki varsayımlar genellikle sermaye şirketlerinden çok farklı olduğu için ekonomik ders kitaplarının çoğunda bulunan firmanın neoklasik teorisinin kooperatiflerin ekonomik davranışlarını anlamak için yetersiz olduğunu savunmaktadır. Örneğin, firmanın standart teorisi, firmaların karı maksimize ettiği iddiasıyla başlamakta ancak bu varsayım, genellikle, kooperatifçilere üye getirilerinin en üst düzeye çıkarılması, patronaj dönüşlerinin en üst düzeye çıkarılması ve maliyetlerin en aza indirilmesi gibi farklı hedefler koyan kooperatif kuramcılar tarafından reddedilmektedir. Bu hedeflerin her biri ayrı bir analiz gerektirmekte ve kâr maksimizasyonuna dayalı olan yatırımcı sahipliğindeki firma davranışlarıyla ilgili sonuçlar, kooperatiflere ister istemez uygulanamamaktadır.

Neoklasik paradigmanın eleştirisi, firmanın alternatif modellerinin geliştirilmesine yol açmaktadır. Bu alternatif modeller, firmanın içindeki karar alma süreçlerine odaklanmakta ve modelin gerçekçi olmayan koşullarından fayda maksimizasyonu, pozitif işlem ve bilgi maliyetleri ile alternatif mülkiyet hakları yapılarını dikkate alarak ortadan kaldırmaktadır (Royer (1999). Pozitif işlem maliyetlerinin ve değışken mülkiyet haklarının rolü, ekonomistlere kooperatifler dâhil firmaların, alternatif iş

organizasyonu biçimlerinin evrimi ve hem üretim hem de değişim maliyetlerini en aza indirmeyi amaçlayan örgütsel formun seçimi konusunda yeni bilgiler vermektedir (Ortman ve King, 2007). Ayrıca kooperatiflerin örgütsel sorunları üzerine yapılan çalışmalarda kooperatiflerin fırsatçılık, ufuk, portföy, kontrol ve etkileme maliyeti sorunu gibi örgütsel sorunlarını değerlendirmektedir.

Yeni kurumsal teori, neoklasik iktisatın kıtlık ve rekabet gibi varsayımlarının üzerine tam rasyonalite ve tam bilgi gibi gerçek dünyada var olmayan varsayımları reddederek, sınırlı rasyonalite, işlem maliyetleri, mülkiyet hakları, fırsatçılık gibi terminolojileri dâhil ederek iktisadi faaliyeti analiz eden bir yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır.

İşlem Maliyeti teorisine göre; organizasyonlar, ürettikleri mal ve hizmetler için değişim işlemlerinin maliyetini minimumda tutmak istemektedirler. İşlem maliyetleri; değişime konu olacak girdi ve çıktılarla ilgili bilgilerin toplanması, işlenmesi ile pazarlık ve sözleşme süreçlerinde ortaya çıkan maliyetler ve izleme denetleme maliyetleri gibi maliyetlerden oluşmaktadır. Bu yaklaşım ile işlem maliyetlerinin analiz edilmesi ve minimize edilmesi üzerine çalışılmaktadır. İşlem maliyetleri, örgütlerin kendi içlerinde ve dikey entegrasyon veya ortaklık gibi farklı ekonomik birimlerle yaptıkları örgütlenme şekillerinden etkilenir. Kooperatiflerin entegrasyon hareketleri, işleme/dağıtım zincirinde ileriye ya da geriye doğru entegre olma veya piyasada daha güçlü olmak için bir araya gelmeleri şeklinde gerçekleşebilmektedir. Özellikle tarımsal üretimde işlem maliyetlerini arttıran belirsizlikler ve riskler mevcuttur. Örneğin değişen hava koşulları gibi kontrol edilemeyen dikkate değer belirsizlikler vardır. Ayrıca ürünün kalitesinin de genellikle çiftçi tarafından değerlendirmesi zordur. Diğer bir deyişle bilgi asimetrisi vardır. Tarımın coğrafi olarak dağınık olması da çiftçinin yerel veya bölgesel bir monopsonla karşılaşma riskini artırır. Sonuç olarak, üreticiler bağımsız ticaret ortaklarına ürün satıyorlarsa, çoğu zaman yüksek işlem maliyetleri ile karşı karşıya kalmaktadırlar. Üreticilerin küçük ölçekten çıkıp, büyük ölçek bünyesinde işbirliğine gitmeleri yani kooperatif oluşturmaları ile belirsizlik ve riskleri azaltarak işlem maliyetlerini düşürebilmektedirler. Ortman ve King (2007)'nin de belirttiği gibi Bonus (1986), çiftçiler ve kooperatifleri arasındaki işlemlerin özelliklerini incelemiş ve kooperatifin “piyasa güçlerini iç organizasyon unsurlarıyla kaynaştırarak işlem maliyetlerini en aza indirecek şekilde tasarlanmış hibrit örgütsel bir formu temsil ettiği” sonucuna varmıştır. Iliopoulos ve Cook (1999)'un belirttiği gibi Hansman (1989) da işlem

maliyet teorisini kullanarak tarım kooperatifleri de dâhil olmak üzere alternatif örgütsel düzenlemeler ve yönetim yapıları üzerinde çalışmış ve mülkiyet ve sözleşme düzenleme işlem maliyetlerinin en aza indirmek için alternatif kurumsal düzenlemelerin geliştirildiğini ileri sürmüştür.

Yeni kurumsal iktisat çerçevesinde ele alınması gereken diğer bir teori ise vekâlet teorisidir. Büyük ve karmaşık organizasyonlarda, sermaye sahipleri, firmayı yönetememe durumuyla karşıya kalabilmekte ve bu durumda belirli bir yönetim ekibi devreye girebilmekte, yani sahiplik ve liderlik ayrışabilmektedir. Kooperatif üyelerinin refahını arttırmak için atanan kooperatif yöneticilerinin, üyelerin refahını etkileyen sorunlara ilişkin bağımsız kararlar alabileceği anlamına gelmektedir. Vekâlet teorisi, vekâlet yetkisi veren mal sahipleri ile yönetimi devralan temsilciler arasındaki ilişkiye odaklanmaktadır. Kooperatifler özelinde; bu durum kooperatif üyesi çiftçiler ile kooperatif yönetimi arasındaki ilişki olarak değerlendirilebilir. Bu ilişkideki sorunlar, temsilci artık temsil edilenin çıkarlarını değil kendi çıkarlarını temsil ettiğinde ortaya çıkmaktadır. İki taraf arasındaki ilişki sözleşmeyle tanımlanmasına rağmen, üyelerin, yöneticilerin kendi çıkarına göre hareket etmesini engellemesi zor olabilir. Sonuç olarak, sahipler, vekâlet verdikleri yönetim kurulu veya yöneticiler ile yaptıkları sözleşmelerin kendi bakış açılarından etkili olduğunu düşünebilirler. Ancak sorun, sözleşmenin kusursuz olmaması ve sözleşmelerin taslak, sürdürme ve takip etme açısından maliyetli olmasından dolayı karmaşıktır. Ayrıca, kooperatiflerin kar amaçlı olmaması, sermaye piyasası disiplininin yoksun olması ve mülkiyet sabitliğinin olmaması vekâlet sorununun temelinde yatan sebepler olarak değerlendirilebilir. Hem vekâlet veren sermaye sahipleri hem de temsilci rolündeki yöneticilerin etkili operasyonlar gerçekleştirmesine olanak tanıyan etkin piyasa mekanizmaları bulunmaktadır. Vekâlet teorisi, bu durumu ödüllendirme sistemi aracılığıyla üyelerin kendi hedefleri ile yöneticilerin hedefleri arasında bir dengeye varabileceğini ve üyelerin yöneticiyi nasıl yönlendirebileceğini ve kontrol edebileceğini açıklar (Ortman ve King, 2007). Ancak yine de bir kooperatifin üyelerinin, yöneticilerin üyelerin çıkarına çalışması için zorlamaları zordur. Bu nedenle de bir kooperatifte, vekâlet maliyetlerinin büyük olacağı açıktır (Nilsson, 2001). Kooperatif faaliyetlerinin yönetilmesi için dışardan yönetici atanan daha yerleşik ve büyük kooperatiflerde vekâlet sorunu ile daha yüksek oranda karşılaşılabilir.

Mülkiyet hakları bir varlık veya kaynağın nasıl kullanılacağını ve nasıl kontrol edileceğini ve bunların taraflar arasında açıkça tanımlanması ve uygulanması gerektiği şeklinde tanımlanmaktadır ve mülkiyet hakları, iç istikrarı sağlayabildikleri için kooperatiflerin sürdürülebilirliği açısından önemlidir (Ortman ve King, 2007). Mülkiyet haklarına yaklaşım, aynı zamanda, sermaye şirketlerinin tersine kooperatiflerde temeli patronaja dayalı mülkiyet ve kontrolün arasındaki farka açıklık sağlar. Yasal maliyetler gibi işlem maliyetleri, bu mülkiyet haklarının tesis edilmesinde ve güvence altına alınmasında rol oynamaktadır. Kooperatiflerde sermaye kolektiftir ve kimin ne kadar sermayeye sahip olduğu bilinmemektedir. Ayrıca mülkiyet teorisi sınırlandırılmış rasyonellik ve taraflar arasındaki asimetrik bilgi nedeniyle zorunlu olarak yetersiz kalan sözleşmelerin varlığı sebebiyle oluşan problemlere odaklanmaktadır. Kooperatifte ortakların faaliyetleri sonucunda oluşan bir takım hakların (kooperatifin yapmış olduğu yatırımlar, elde edilen karlar, taşınır ve taşınmaz menkuller, üretim araçları gibi) sahibi de belli değildir. Özellikle kooperatifler karmaşık yapıya dönüştüklerinde açık olarak belirlenmemiş mülkiyet hakları sorun olmakta ve kararların kontrolünde ve geri kalan haklarda (risturn dağıtımı, sermayeye katkı, yeni ortakların kooperatifteki hakları, ayrılan ortakların kooperatifteki hakları gibi) anlaşmazlıklar baş göstermektedir (Özer ve Bilgin, 2006). Vera ve diğ. (2010)'nin de belirttiği gibi; işlem maliyetleri sıfırdan farklı olduğu ve sözleşmelerin eksik olduğu düşünüldüğünde, mülkiyet, yatırım ve kontrol kararlarında kilit bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. İşlem maliyetleri pozitif olduğu için, mülkiyet haklarının tahsisi (ve olası devredilemezliği) ekonomik organizasyon, davranış ve performans açısından önemli sonuçlar doğurabilmektedir.

Ayrıca mülkiyet hakları, yalnızca kooperatiflerin değerini ve finansal sürdürülebilirliğini sağlamakla kalmaz, aynı zamanda operasyonların gerçekleştirilmesi için de önemlidir. Güvence altına alınmış mülkiyet hakları, kooperatiflerin diğer piyasa oyuncularını ile ilişki kurması durumunda da elde tutma sorununun ve fırsatçı davranışların önlenmesini sağlamaktadır. Elde tutma problemi durumunda, ekipman veya işleme tesislerinin sahipleri, üreticilerin kendi ürünleri için daha düşük fiyatları kabul etmelerini zorlayabilmektedir. Bu sorun, piyasada yer almak için onları daha güvenli bir konuma sokacak ekipmanı satın alan üreticiler tarafından engellenmektedir (Ortman ve King, 2007).

Vekâlet ve Mülkiyet hakları teorilerine göre, net şekilde tanımlanmamış mülkiyet haklarının farklı yorumları, gelir fazlalığı ve karar kontrolüyle ilgili çatışmalara yol açabilmektedir. Vekâlet ve Mülkiyet hakları teorilerine göre, bir firmanın sahipliğinin ve kontrolünün ayrışmasıyla ilgili de problemler ortaya çıkabilmektedir. Bu problemler, ortak mülkiyet (fırsatçılık) problemi, ufuk problemi, portföy problemi kontrol ve karar problemi olarak sıralanabilmektedir.

Fırsatçılık sorunu, mülkiyet hakları ticarete konu edilemez, güvenilirmez veya atanmamış olduğu için ortaya çıkmaktadır. Dâhili fırsatçılık, kooperatiflerin herkese açık olma ilkesinden kaynaklanmaktadır. Yeni üyeler ile eski üyelerin aynı haklara sahip olması, hem üyelerin kısa vadeli nakit akışını arttıran kararları teşvik etmesine hem de geri dönüşlerin seyreltilmesinden dolayı yatırımdan caydırıcı bir etki yaratmaya neden olmaktadır. Harici fırsatçılık sorunu ise mülkiyet haklarının devredilemez olmasından kaynaklanmaktadır (Vera ve diğ., 2010).

Ufuk problemi, kooperatif organizasyonundaki aktörlerin sınırlı planlama ufuklarının bir sonucu olarak ortaya çıkmakta ve üyeler geri çekildiğinde sermaye fazlası hakların devredilememesi gerçeğine dayanmaktadır. Farklı planlama ufukuna sahip üyelere ek olarak, üyeler ile yönetim ve seçilmiş temsilciler arasında ufuklar da farklıdır. Değişen çağların üyeleri farklı planlama ufuklarına sahip oldukları için, optimal yatırım kararları vermek mümkün olmamakta ve sonuç olarak firmanın gelişimini engellenmektedir (Nilsson, 2001).

Ufuk problemi daha çok üyelerin sahip oldukları haklarla ve kooperatif yatırımları ile ilgilenirken, portföy problemi daha çok kooperatif ortaklarının risk ve kazançlarına odaklanmaktadır. Ekonomik teşebbüslerde normalde varlıkların farklı operasyonlar arasında çeşitlendirilmiş ve iyi oluşturulmuş bir yatırım portföyü, yatırımcı için riski azaltmaktadır. Ancak kooperatiflerde farklı risk tercihlerine sahip üyelerin bulunmaktadır. Kooperatif firmalarda, üyelerin risk tercihleri, sermaye değeri ve diğer önemli değişkenlerin heterojen olması nedeniyle riski etkin bir şekilde azaltmak mümkün olamamaktadır (Vitaliano, 1983). Bir kooperatif firmasındaki bir yatırım kararı en iyi “ortalama” bir üye tercihinine göre uyarlanabilir, ancak bu ortalama bireysel tercihlerin çeşitliliğini kapsadığından, yatırım, üyelerin sadece küçük bir kısmı için optimal olabilmektedir (Nilsson, 2001).

Özer ve Bilgin (2006)'e göre kooperatif üyelerinin yönetimi kontrol şansları ve yetenekleri sınırlıdır. Kooperatifin gelişmesi ve kompleks bir yapıya dönüşmesi sebebiyle daha belirgin hale gelen ufuk ve portföy problemleri ile üyeler arasındaki farklılıklar artar bu da üyelerin kooperatife katılımını ve kooperatif stratejilerinin takip etmeyi ve nihayetinde kontrolü bırakmasına neden olmaktadır.

Nilsson (2001) in belirttiği şekilde, (Richards, Klein ve Walburger, (1998)' e göre üyeler arasında yatırımlar, konsolidasyon ve getiriler ile ilgili farklı görüşler nedeniyle, bir kooperatif kuruluşunun yönetiminin, üyelerinin düşüncelerinin nasıl ağırlıklandırılması gerektiğine karar vermesi zor olabilir. Ayrıca geniş bir faaliyet alanına sahip ve çok ortaklı kooperatiflerde üyelerin farklı amaçlara sahip olabildiği görülmektedir. Farklı amaçlar ortakların farklı çıkar ve düşüncelerinin olması anlamında da geldiğinden, karar vermenin sınırlarını oldukça genişletmektedir. Karar vermedeki bu genişlik, ortakların veya yönetimin kendi çıkarları için kooperatifi kullanma teşebbüsüne yol açmaktadır. Bu durumda uzlaşma zorlaşmakta ve uzlaşma maliyetleri artmakta ve karar alma yavaşlamaktadır. Kooperatif ortaklarının çıkarları farklılaştıkça karar verme maliyetleri de artmaktadır (Özer ve Bilgin, 2006).

Iliopoulos ve Cook (1999) ise geleneksel kooperatiflerin doğasında var olan bu sorunların, bu kooperatiflerin sürdürülebilirliği ve bazen de diğer ticari organizasyon biçimlerinin kurulması konusunda şüphelere yol açtığını savunarak "yeni nesil kooperatifler hakkındaki teorik ve ampirik literatürün artmasına" atıfta bulunmaktadır.

4.2 Kooperatiflerin Diğer Ekonomik Birimlerden Farkları

Kooperatiflerin sermaye şirketlerinden ayrıştığı noktaların belirlenmesi ekonomik modeldeki yerlerinin anlaşılması açısından önemlidir. Yatırım şirketleri ve kooperatiflerin verimliliklerinin karşılaştırıldığı çalışmalar incelendiğinde, çalışmaların net bir sonuç ortaya koymadığı görülmektedir. Nilsson (2001)'a göre teorik iddialara göre kooperatifler her zaman daha az verimli olmalı iken, ampirik çalışmaların çoğu net bir fark ortaya koyamadığını savunmaktadır. Borzaga ve diğ. (2009), teorik varsayımlar ve ampirik kanıtlar arasındaki uyumsuzluğun, kooperatif ve sosyal girişimlerin büyüme potansiyelleri ile ağırlık ve rollerinin küçümsenmesine yol açtığını savunmaktadır.

Kooperatiflerin sermaye şirketlerden ayrıştığı noktaların başında, yönetime katılım, verilen hizmetlerin kar amacı gütmemesi, gelirlerin paylaşımı ve sermaye yönetimi gelmektedir.

Kooperatifleri sermayedar şirketlerden ayıran unsurların başında yönetim şekli gelmektedir. Kooperatiflerde yönetimden ziyade nispeten yeni bir kavram olan yönetişimden bahsetmek daha doğru olmaktadır. Kelime olarak yönetişim “birlikte yönetme” olarak tanımlanmaktadır. Yönetişim kavramının yönetimden farkı, “yönetim” kavramında kararları alan ve uygulayan şeklinde iki taraf bulunurken, yönetişimde kararların ortaklaşa alınması ve ortaklaşa uygulanması söz konusudur. Kooperatiflerde kararların alınması kooperatif yani sermaye ortaklarıyla birlikte yapıldığından sermaye şirketlerine göre “sahiplenme” ve “aidiyet” duygusunu da arttırmaktadır. Koller (1947)’ye göre sermaye şirketlerinin aksine kooperatiflerde her üyenin sermaye oranından bağımsız tek oy hakkının olması; toplam getiriye arttıran işbirliğinin teşvik edilmesi için bir araç olarak da yorumlanmaktadır. Bunun yanı sıra kooperatif üyelerinin kooperatiflerin çıktılarının hem kullanıcısı hem de sermaye sahibi olarak kooperatifin de ana sahibi olması ve bu üye rollerinden kullanıcı rolünün genellikle sermaye sahipliğinden daha baskın olması Normak (1996) tarafından kooperatifleri yatırımcı sahipliğindeki şirketlerden ayıran en belirgin özellik olarak değerlendirilmektedir.

Kooperatiflerde, hizmetler kar amacı gütmeyen bir şekilde gerçekleştirilmektedir. Özellikler ürünlerin işlenmesinde, kooperatifler, genellikle, toplam gelirden kaynaklanan tüm masrafları düşerek geri kalanını, iş hacmine göre katılımcılara dağıtmaktadırlar. Bu şekilde işletildiğinde, kooperatifin kendi hesabında gelir veya kazancı olmamaktadır. Buna rağmen, net gelirlerin dağıtılması ile ilgili üyeler faaliyetlerinde kazanç veya gelir artışı sağlamaktadır. Sermaye şirketleri ise hissedarların veya mal sahiplerinin kazancı için işletilmektedir. Bu noktada kooperatifler ve sıradan işletmeler arasındaki fark, diğer ayrımlar gibi net değildir. Her iki işletmede de nihai amaç, bireysel katılımcılar için kazanım elde etmektir. Fark, kazanımların ilgili bireylere tahsis edilme şekli olarak ortaya çıkmaktadır (Koller, 1947).

Kooperatiflerin kar amacı gütmeyen organizasyonlar olarak gelir fazlalıklarının dağıtımını yapıyor olmaları aslında tartışmalı bir konudur. Kooperatiflerin kar amacı

gütmemesi; ortak rezervlerin bölünmezliği, tarafsız dağıtım süreci ve risturn uygulaması da denilen elde edilen fazla gelirin dağıtımının hamilik ile orantılı yapılmasına dayanmaktadır (Levi ve Davis, 2008). Kooperatiflerde sermaye üzerinden kar dağıtımı yerine risturn uygulaması bulunmaktadır. Risturn, kooperatiflerin üyeleriyle sürdürdüğü faaliyetlerden elde edilen gelir fazlasının yine kooperatif üyelerine geri dağıtılması olarak tanımlanmaktadır. Ortakların kooperatifle yaptıkları işlemler sonucunda ortaklardan alınan veya pozitif yönlü oluşan fazla gelirin yaptıkları işlemler baz alınarak ortaklara iade edilmesi olan risturn, ortaya konan sermayeden bağımsız oranlarda dağıtılması sebebiyle kooperatiflerin kar amacı gütmeyen ekonomik işletmeler olarak düşünülmesine engel olmamaktadır. Levi ve Davis (2008) ise bu durumu, elde edilen fazla gelirin sermayenin cinsi ve miktarı ne olursa olsun üyelerinin patronajı ile orantılı olarak dağıtıldığı için kooperatiflerin kar amacı gütmeme doğasından mahrum olmaması gerektiği şeklinde desteklemektedir.

Bu durum, kooperatiflerin sermaye şirketlerinin aksine kısa vadeli yatırımlar ile sadece kar elde etmek yerine uzun vadeli ve süregelen örgütsel kullanım, kontrol ve fayda üzerine odaklanan yatırımlar yapmalarını desteklemektedir. Bu açıdan kooperatifleri sermaye şirketlerinden ayıran bir diğer önemli özellik de elde edilen fazla gelirin kooperatif yatırımlarına ayrılması ile sermayenin birikerek sürekliliğinin sağlanması olarak karşımıza çıkmaktadır. Sermaye şirketlerinin aksine kooperatiflerde elde edilen gelirin dağıtımında bahsedilen bu kısıtlamalar, sermaye şirketleri ile kooperatiflerin hedeflerindeki farklılıklara da bağlanabilmektedir. Bir çiftçi, kooperatifinin sermaye artışını, kooperatif hisseleri üzerinden alacağı geri dönüşünü iyileştirmek yerine kendi tarım ürünlerinden daha iyi getiri elde etme ve böylece tarımsal faaliyetlere yatırdığı sermaye dönüşünü iyileştirme amacını taşımaktadır (Koller, 1947). Diğer taraftan iyi tanımlanmış mülkiyet haklarının olduğu sermaye şirketleri ve kooperatif işletmeleri arasında mülkiyete dayalı yatırımlar konusunda da farklılaşma görülmektedir. Sermaye sahipleri yatırımların aksine mülkiyet konusunda uzun vadeli bir bakış açısına sahiptirler. Sermaye şirketlerinde; bir yatırımcıya ait şirkette kalan haklar, yeni sahiplere piyasa fiyatından transfer edilebilmektedir. Kooperatiflerde ise; üyelerin kooperatifte şahsi mülkiyet hakkı ve hisse devri ya da satışından bahsetmek mümkün değildir.

ABD Ulusal Kooperatifler Birliği (National Cooperative Business Association NCBA) ve ICA'ya göre; kooperatiflerin diğer işletmelerden ayıran özellikler aşağıdaki şekilde özetlenmiştir.

- Kooperatiflerin sahibi kooperatif üyeleridir ve  yeleri tarafından demokratik şekilde yönetilirler. Üyeler yönetim kurulunu seçerek yönetime katılırlar. Her bir üyenin yatırım oranından bağımsız olarak tek oy hakkı vardır.
- Kooperatiflerde fazla gelir yatırım yapılarak ve üyelere dağıtılarak değerlendirilir. Fazla gelir üyelere, üyelerin yatırım veya sahipliği değil kooperatifi kullanımları veya himayesi oranında dağıtılır.
- Kooperatifler sermaye şirketleri gibi kar odaklı değildir,  yeleri memnun edecek hizmetleri sağlanması odaklanırlar. Bunu da onların ihtiyaçlarını karşılayan hizmet ve malların istene kalite ve uygun fiyatla sunarak sağlarlar.
- Genellikle sermaye piyasaları aracılığıyla kaynak yaratan sermaye şirketlerinin aksine; kooperatifler, direkt yatırımlar, korunan marjlar ve birim sermaye tutarı (kooperatifin kullandığı fiziki birimlerin sayısına veya satışların yüzdesine dayalı sermaye yatırımlar) gibi üyelerin öz kaynakları ile yaratılır.
- Kooperatifler sadece kendi üyelerine hizmet etmek için vardırlar.
- Kooperatifler yatırım ve rezervlerden sonra kalan gelir üzerinden vergi öderler.

Normark (1996), ise aę perspektifinden kooperatiflerin yatırımcı sahipliğindeki firmalara göre iki ayrıt edici avantajına dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki; kullanıcılar ve odak işletme arasındaki güçlü ekonomik bağlardır. Hem kullanıcı hem sermaye sahibi olan üyeler ile kooperatif arasında aktif bir iletişim vardır. Bu aktif iletişim verimli ve etkin bir işletmenin gelişmesi için bir araç olarak görülebilmektedir. Diğeri avantaj ise kooperatiflerin sosyal ilişkilerdeki üstünlüğü olarak karşımıza çıkmaktadır. Dürüstlük, eşitlik, şeffaflık ve bağımsızlık gibi değerler kooperatiflerin gelişiminde önemli yer tutmaktadır. Sadece ilgili pazarlarda zayıf oyuncuları güçlendirme rolü oynamamakta ayrıca toplumda aktif bir vatandaş olmalarına da destek olmaktadır. Buna ek olarak kooperatifler ekonomideki küçük oyuncuların da refahı için önemli bir rol oynamaktadırlar. Diğer taraftan Mülayim (1992) ise; kooperatiflerin kapitalist işletmelere göre zayıf yönlerini yayılma ve yatay / dikey genişlemenin sunduğu avantajlardan kooperatifin sınırlı bir biçimde yararlanabilmesi olduğunu belirtmektedir.

Kooperatif ile sermaye şirketinin farklılaşan özelliklerin yanı sıra benzeyen özellikleri de mevcuttur. Koller (1947)'ye göre kooperatifler, özel mülkiyet hakkı, sözleşme hakkı, miras ve özel şahsiyet hakkı da dâhil olmak üzere, kapitalizmin temel kurumlarını, bireyin onuru ve önemine de vurgu yaparak kabul etmektedir. Günlük operasyonel işleyişte de sermaye şirketleri ve kooperatiflerin ortak noktaları olduğu görülmektedir. Her ikisinde de sermaye kullanımı söz konusudur. Kooperatiflerde işgücü sermaye şirketleri ile aynı koşullarda elde edilmektedir. Başarı için verimlilik ve verimli iş modelleri iki koşulda da gereklilik olarak görülmektedir.

Kooperatifin faaliyet gösterdiği piyasada diğer ekonomik yapılanmalar karşısında yarattığı fark ise üç ana başlık altında toplanabilmektedir. Bunlardan birincisi kaynak yaratma etkileridir. Kooperatifler, faaliyet gösterdikleri alanda verimlilik artışı dolayısıyla da kaynak yaratma gücüne sahiptirler. Kooperatifler faaliyet alanında belirli işlerin ortaklarca kooperatife devredilmesi veya daha büyük kapsamlı faaliyete geçiş ile maliyet tasarrufu sağlayarak verimlilik artışı elde etmektedir. Toplam arz miktarının ortakların koordineli faaliyetleriyle artış göstermesi de verimlilik artışına destek olmaktadır. Diğer bir fark; kooperatiflerin, faaliyet gösterdikleri alanda ortaklarının üretim, rekabet ve pazarlık gücünü arttırmalarıdır. Ortak hareket etme ve sağlanan tasarruflar sayesinde elde edilen ölçek ekonomisi faydası ile maliyet avantajları elde edilmektedir. Bu durum da direkt olarak kooperatif üyelerinin faaliyet gösterilen piyasadaki üretim, pazarlık ve rekabet güçlerine olumlu etki etmektedir. Son olarak kooperatif yapılanması ile birlikte ortaklara tanınan eğitim fırsatları ve teknik anlamdaki yeniliklerin paylaşımı ile ortakların üretimde yeni teknoloji kullanımının artışı ve yeni teknolojilerin yaygınlaşması sağlanmaktadır.

Kooperatifleşmenin ekonomik etkilerinin görülebilmesi için; organizasyon içindeki örgütlenme, örgüt etkinliğinin istikrarı, sürdürülebilir olması ve piyasadaki diğer birimlerle etkileşimi önemlidir. Kooperatifin başarısındaki en önemli etkenlerden biri de kooperatifi oluşturan ortaklar ve kooperatif arasındaki ilişkiye süreklilik ve istikrar kazandırılmasından ileri gelmektedir. Ekonomik ilişkiler ile kooperatif başarısı arasında doğru orantılı ve karşılıklı etkileşim bulunmaktadır. Kooperatiflerin ortaklarıyla arasındaki kurumsal ilişkiler, kooperatifin organizasyon yapısını belirler ve kooperatifin uygulayacağı ortak politikanın belirlenmesinde etkin rol oynamaktadır.

4.3 Kooperatiflerin Piyasa Düzenleme Rolü

Kooperatiflerin faaliyet gösterdikleri piyasaya olan etkileri incelendiğinde, dağınık kaynakların birleşmesini ve sermaye birikimini sağlayarak ekonomiye katkı sağladıkları ve rekabetçi piyasa oluşumunu destekledikleri görülmektedir.

Dağınık ve çok sayıdaki küçük kaynakların birleşmesi ile rekabetçi piyasa oluşumunu destek vermeleri kooperatiflerin en önemli makro-ekonomik etkileri arasındadır. Kooperatifler, özellikle b   k rakiplerin yer aldığı oligopol piyasalarda küçük oyuncuların birleşerek b   k rakiplerle rekabet edebilir hale gelmelerini ve piyasaya girişlerini kolaylaştırıcı rol oynamaları sebebiyle rekabetçi piyasa oluşumunu desteklemektedirler. Bu şekilde bakıldığında kooperatiflerin kuruluş amacı, küçük sermayedarların birleşerek ihtiyaçları olan hizmet ve girdilere erişilebilir fiyatlarla ulaşmalarını sağlamak ve b   ce b   k rakipleriyle rekabet edebilmelerini ve rekabetçi piyasalarda var olabilmelerini sağlamaktır. Ortmann ve King (2007)'in belirttiği gibi NCBA'ya göre, kooperatifler, pazarın gerekli olan hizmet ve ürünleri kabul edilebilir kalite ve uygun fiyatlarda karşılayamadığı noktada oluşmaktadır. Bu doğrultuda, kooperatifler rekabet sürecinin gelişimine uygun olarak, pazarlık gücünü arttırmak, rekabetçi pazarlara girişi kolaylaştırmak ve rekabetçi fiyat mekanizmasının gelişimine olanak sağlamaktadır. Daha genel bir ifade ile kooperatiflerin başlıca rolü, kapitalist ekonominin bazı kusurlarını ve kısıtlarını aşmaktır. Bu kusurlar arasında en önemlisi, tüketicici tercihlerine uygun olarak kaynakların serbest tahsis edilmesini engelleyen rekabetçi süreçteki kusurlardır. Kooperatiflerin temel amacı rekabetin geliştirilmesi ve rekabetçi fiyatlandırma mekanizmasının etkili olduğu alanı genişletmektir (Koller, 1947). Bu amacı gerçekleştirmek için kooperatifler; maliyetleri düşürmek ve üyelerinin gelirlerini iyileştirmek için gelişmiş üretim ve dağıtım tekniklerinin yaygınlaştırılmasına da  nc   k etmektedirler. Bu teknikler arasında tarım üretiminin standartlaştırılması ve paketleme ve kalitenin standardizasyonu ilk sıralarda yer almaktadır. Kalite iyileştirme programları ve gelişmiş elleçleme yöntemleri genellikle kooperatifler tarafından desteklenmektedir. Pazar kotasyonlarını ve satış şartlarını standartlaştırmaya yönelik çabalar, üreticilere sunulan piyasa bilgisini genişletmek için tasarlanan faaliyetler kooperatiflerin liderliğinde gerçekleştirilmektedir. Ayrıca tedarik ve tüketicici kooperatifleri, ürünlerin satış aktivitelерinin geliştirilmesi için laboratuvar testleri, tanımlayıcı etiketleme faaliyetleri

ve kullanıcılara ürünlerin satışı konusunda daha fazla bilgi sağlamak için tasarlanan yöntemler ile öne çıkmaktadır. Böylece satış maliyetlerini azaltmayı amaçlayan kooperatifler ekonomik sistemin mükemmel rekabet koşullarına yaklaşmasına olanak sağlamayı hedeflemektedir.

Yatay bütünleşme ile bir araya gelen üreticiler, bireysel olarak verimli şekilde sağlayamadıkları satın alma ve pazarlama aktivitelerini kooperatifler üzerinden gerçekleştirerek ekonomideki kaynakların tahsis edilmesinde de büyük rol oynamaktadır. Ayrıca tedarikçiler veya müşteriler ile yapılan dikey entegrasyonlar ile elden ele aktarılacak ortaya çıkan reklam harcamaları, ardıl satış maliyetleri, elleçleme ücretleri ve kar marjları ürünlerin tüketicilere ulaştırılması sırasında ortadan kalkmaktadır. Dikey entegrasyon, pazarlamayı daha doğrudan yaparak daha dengeli bir dağılım sağlamaktadır.

Diğer taraftan üreticilerden tüketicilere olan eksiksiz dikey entegrasyonların, tekeli duruma yaklaşabileceği de düşünülebilir. Altman (2009), kooperatiflerin tekeli fiyatlandırmaya katkıda bulundukları ve bu nedenle de ekonomik verimsizliğe ve kaynakların yanlış dağılımına katkıda bulunduklarını savunmaktadır. Ancak Koller (1947) ve Normark (1996)'ın bu görüşü desteklemeyen argümanları bulunmaktadır. Koller (1947) kooperatiflerin, üyelerin veya üyeler dışındaki diğer üreticilerin üretim hacmini kontrol edememesinin, tarım ürünlerinde tekel pozisyonu elde etmeyi engellediğini ve çiftçilerin kooperatiflerce sağlanan geri dönüşlerinin artması sonucu, tekel pozisyonunu zayıflatmaya hizmet eden ek arz oluşumu sağladığını savunmaktadır. Normark (1996), ise kooperatiflerin, tüketici kooperatifleri ile monopoly ve üretici / çiftçi kooperatifleri ile monopsonları etkisiz hale getirdiğini ve bu durumun kooperatifleşmenin ilk evrelerinde başta olmak üzere halen önemli birçok sektörde geçerli olduğunu savunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında; kooperatiflerin sürekli olarak gerçekleştirdiği bir diğer önemli rol de özel sektörde gelişmekte olan tekeli unsurları ortadan kaldırmak olarak değerlendirilebilir. Koller (1947), sistemin, bireylerin faaliyetlerini en üretken kanallara yönlendirmek için fiyatlara bağlı olduğunu ve bu nedenle tekeli fiyatlandırmanın yaygınlığını, kapitalist ekonominin tatmin edici bir şekilde işleyememesinin en önemli nedenlerinden biri olduğunu savunmakta ve kooperatifleri, tekeli fiyatlandırma üzerinde bir kontrol aracı olarak görmektedir. Bu haliyle mevcut tekeller ile rekabete giren kooperatifler, fiyat yapısını daha rekabetçi hale getiren bir faktör olarak değerlendirilmektedir.

Ayrıca, kooperatifler, özel girişim sistemi çerçevesinde faaliyet gösteren bir kontrol aracı olarak; hükümet tarafından kontrollerin daha da genişletilmesini önleyebilmektedirler. Tüm bunlar tekel, monopson ve oligopol gibi piyasa bozulmalarının etkilerini dengeleyerek piyasa ekonomisini dengelemek için kooperatiflerin var olduğunu göstermektedir.

Piyasa mekanizması içinde kooperatifler, sermaye birikiminin sürekliliğini sağlayarak, ekonomik büyümeye de katkı sağlamaktadır. Kooperatif aktiviteleri sonucunda elde edilen faydanın yatırıma dönüştürülmesi ile kooperatiflerde sermaye birikiminin sürekliliği ve ekonomik kalkınma sağlanmış olmaktadır. Ancak Zamagni (2012) kooperatiflerin, sermaye gelişimi açısından; kar amacı gütmeyen formlara veya kapitalist formlara göre daha zor olduğunu vurgulamaktadır. Çünkü Zamagni (2012)'ye göre kar amacı gütmeyen işletmeler; finansal sorunlarını bağışlar yoluyla ve kapitalist işletmeler girişimcilik sorununu bağımlı çalışmanın yaygınlaştırılması ile bu ihtiyacı en aza indirerek çözmektedir. Kooperatifler ise bu iki problemi kolaylıkla çözememektedir. Kooperatif üyeleri sermayeyi kendileri geliştirmek zorunda ve işletmelerinin yönetiminden direkt olarak sorumlu olmak durumundadır. Buna rağmen kooperatifler, fazla gelirin adil şekilde dağılımı, üyelerinin ihtiyaçlarının ve içsel motivasyonlarının teşvik edilmesi ve insan sermayesine değer katması sebebiyle ilgi çekmektedir. Ayrıca sermaye şirketlerinin üretimi salt kâr odaklı planlaması sebebiyle kurulamayan makro-ekonomik dengenin, üretimin ihtiyaçlara göre planlandığı kooperatifler aracılığı ile kurulması mümkün olabilmektedir. Kooperatifler ayrıca piyasadaki faaliyetlerine göre, karar alma süreçlerinde eşit şekilde katılım sağladıkları ve herkesin eşit hak sahibi olduğu yapılanmalardır. Bu anlamda bakıldığında demokratik kuruluşlar olarak demokrasi anlayışının da şekillendiği örgütlerdir.

4.4 Kooperatiflerin Ekonomik Etkileri

Kooperatiflerin üyelerine olan faydaları; küçük oyuncuların birleşerek girdi temininde satın alma maliyetlerini düşürmeleri, ürün ve hizmetlerin toplu satışı ile gelir artışı ve rekabetçi pazarlara girişin kolaylaşması, üretim maliyetlerinin kooperatiflerin sağladığı eğitim ve yeni teknoloji kullanımı ile daha rekabetçi hale gelmesi olarak açıklanabilmektedir. Bu durum kooperatif üyelerinin satın alma ve satış fiyatlandırmasında bireysel olarak fiyat kabullenici rolden, kooperatifleşme ile birlikte

artan pazarlık güçleri sayesinde fiyat belirleyici role geçmeleri olarak değerlendirilebilir.

Ekonomik ajanların bir araya gelerek kooperatif kurmalarının nedenleri üzerine yapılan çalışmalarda; öne çıkan en önemli argüman, dikey entegrasyonlar aracılığı ile daha düşük işlem maliyetleri sağlamalarıdır. Böylelikle, asimetrik bilginin neden olduğu fırsatçı davranışı azaltarak ve üyelerin gelirlerini iyileştirerek rekabette iyileşme sağlamalarıdır (Martinez-Victoria ve diğ., 2017).

Bu doğrultuda; kooperatifleşmenin ekonomik etkileri aşağıdaki başlıklar altında özetlenebilir;

- Kooperatifler küçük sermayelerin birleşerek güçlü oyuncularla rekabet edebilir hale gelmesine destek olurlar.
- Sadece sermayenin değil girdi ve çıktılardan sağlanacak faydanın da birlik olmanın verdiği güçle daha rekabetçi olmasını sağlarlar.
- Ekonomik olarak elde edilen güç ile ekonomik sürece katılım ve ekonomik süreçten pay alımını arttırmaları.
- Kooperatifler, elde ettiklerin kazançları yatırıma dönüştürme misyonu ile başta ortaklarına olmak üzere ülkelerin ekonomik kalkınmasına katkı sağlarlar.
- Ortaklarını bilgilendirme ve eğitme kapsamında, yeni teknolojilerin yaygınlaştırılmasını amaçlayan kooperatifler ekonomik anlamda hem ortaklarına hem ülke ekonomisine sağladıkları katkının sürekliliğini sağlarlar.
- Kooperatiflerin sermaye birikimi, gelirin ve sağlanan faydanın dağıtımına demokratik şekilde gerçekleştirirler.
- Sektörler arasında ekonomik etkinliği arttıran etkin bir araç olarak piyasada yer alırlar.

4.5 Tarım Sanayi Entegrasyonunda Kooperatiflerin Rolü

Kooperatifler, tarım sanayi entegrasyonunda üreticiler ve tüketiciler arasındaki aracılığı ortadan kaldırarak, üyelerine ucuz ve kaliteli girdi temin etmekte veya üyelerin çıktılarının daha verimli değerlendirilmesini sağlamaktadır. Kooperatifler gelir düzeyi düşük, sermayeleri yetersiz ekonomik birimleri bir araya getirerek; bu oyuncuların ekonomik etkinliklerini arttırmakta, böylece küçük sermaye / kaynakların ekonomiye kazandırılmasında rol oynamaktadır.

Tarım kooperatiflerin oluşum nedenleri; çiftçilerin pazarlık gücünü arttırarak gerekli olan ürün ve hizmetlerin rekabetçi bir şekilde elde edilmesini sağlamak, rekabetçi pazarlara erişimini sağlamak, yeni pazar fırsatları için sermaye oluşumunu desteklemek, gelir fırsatlarını iyileştirmek, maliyetlerini düşürmek ve risklerini yönetmek şeklinde sıralanabilmektedir.

Tarımsal girdi üreten işletmeler ve tarımsal ürünleri girdi olarak kullanan sanayilerin kooperatif yapılanması altında birleşmesi ve tek elde toplanmasıyla yaratılacak olan katma değerin artması hedeflenmektedir. Tarım - sanayi bütünleşmesi ile kırsal alanlarda sermaye birikimi artması sağlanmaktadır. Bu birikimlerin bireyler yerine kooperatiflerin elinde toplanması ise birikimlerin daha verimli değerlendirilmesini kolaylaştırmakta ve ürünlerin piyasaya arzını sağlayan aracılara devreden çıkartmakta ve üreticilerin gelirlerini artırmaktadır. Bu şekilde kooperatif bünyesinde önemli bir sermaye birikimi sağlanabilmekte ve bu birikimler gerçekleştirilen yatırımlar ile ülke ekonomisine katkı sağlamaktadır.

Dikey entegrasyonun ekonomik etkilerine bakıldığında; dikey entegrasyon ekonomileri en az iki kaynaktan doğmaktadır. Bunlar; ürünlerin bir aşamadan diğerine taşımak için alım-satım işlem maliyetlerinin azaltılması ve özel tedarikçiler veya müşterilerin ekonomik karlarının ortadan kaldırılması olarak değerlendirilebilmektedir. Diğer taraftan Badr (1972)'ye göre, dikey entegrasyonun ekonomik dezavantajları da mevcuttur ve bu durum diğer firmalardan daha ucuza satın alınabileceği halde üretme gerekliliğinden kaynaklanan yüksek üretim, işleme ve pazarlama maliyeti biçiminde ortaya çıkmaktadır. Dikey entegrasyonun bu dezavantajı, birçok ekonomik aşamayı yönetmenin karmaşıklığı sonucu ortaya çıkmakta ve elde edilebilecek en düşük uzun vadeli ortalama maliyet, etkin entegre edilmemiş dış firmalar tarafından belirlenen uzun vadeli ortalama maliyetin üzerinde olmaktadır.

Ekonomik modelde, kooperatifi dikey entegrasyon formu olarak ilk analiz eden kişi olan Emelianoff (1942)'un modelindeki ana argüman, bir kooperatifin maliyetle çalıştığı, kooperatifin kâr ya da zarar görmediği ve kar veya zararın sadece üyelere özgü olduğudur. Ayrıca kooperatiflerin ekonomik birimlerden (üyelerden) oluşan bir toplamı temsil ettiği ve kendilerinin de kar odaklı iktisadi birimler olmadıkları sonucuna varmıştır. Başka bir deyişle, Emelianoff (1942), üyelerin yönetiminde bir

yapılanma olarak kooperatif kavramını geliştirmiş ve bu nedenle de kooperatifleri kar odaklı bir birim ve dolayısıyla da firma olarak değerlendirmemiştir (Torgerson ve diğ, 1997). Iliopoulos (2003)'e göre Robotka ve Phillips, Emelianoff (1942)'un modelini geliştirmişlerdir. Phillips (1953), kooperatifin bağımsız üye firmalar tarafından işletilen müştereken sahip olunan bir tesisi temsil ettiğini ileri sürmüş ve kooperatifler için optimal çıktı ve fiyatlandırma kararını elde etmiştir.

Enke (1945) ile başlayan ve Helmberger ve Hoos (1962) ile devam eden çalışmalarda, kooperatif teorisi araştırmasının diğer bir dalı ortaya atılmıştır. Bir önceki bölümde de bahsedildiği gibi çerçevesi yaklaşık yirmi yıldır kooperatif teorisinde standart model haline gelen Helmberger ve Hoos (1962)'un çalışmasında kooperatifler, neoklasik yaklaşımın standart firma teorisindeki araçları kullanılarak ayrı bir firma olarak modellenmiştir. Phillips'den farklı olarak Helmberger ve Hoos, en uygun üyelik boyutuyla ilgili sorulara değinerek, odağı dikey entegrasyon sorunlarından uzaklaştırmıştır. (Iliopoulos, 2003)

“Bir firma olarak kooperatif” yaklaşımı, 1970’lerde ve 1980’lerin başında genişletilmiş ve kooperatiflerin fiyatlandırma ve çıktı kararları için gelişmiş modellerin kullanılmasına rağmen, dikey entegrasyonla ilgili konuların çoğu ayrıntılı matematiksel analizlerle engellenmiştir. Oyun-teorisi araçlarının ve yeni kurumsal iktisat kavramlarının girişiyle birlikte, 1980’lerde, kooperatif kuramına dikey entegrasyonla ilgili soruların yanıtlanmasına yönelik çalışmalar ilgi görmeye başlamıştır. Sonuç olarak; 1980’lerin ortasından itibaren tarım ekonomistleri, pazar ile tam dikey entegrasyon arasında yer alan örgütsel formları incelemenin önemini kabul etmişlerdir (Iliopoulos, 2003).

Örneğin Shaffer (1987) yaptığı çalışmada, belirsizlik altındaki ekonomik faaliyetleri koordine etmenin temel sorunlarıyla uğraşırken, tarımsal kooperatiflerin olası rollerini araştırmıştır. Kooperatifin, pazarların özelliklerini ve dâhili (bütünleşik) koordinasyonun her ikisinden de farklı şekillerde birleştiren üçüncü bir koordinasyon örgütlenme modunu temsil ettiğini öne sürmüştür. Shaffer (1987), kooperatifi, demokratik olarak yönetilen, üye-patronların hisse sahibi olmaktan ziyade patronaja dayalı yararlar (ya da maliyetler) sağladığı bir ya da daha fazla üretici firmaya sahip çiftçi patronların bir ortaklığı olarak tanımlamaktadır. Shaffer (1987), üye firmalar bağımsız olarak sahip oldukları, bağımsız kâr merkezlerini temsil ettikleri ve ortaklaşa

bir ortaklık sahibi olmayı kabul ettikleri veya toplu olarak hareket etmek üzere müzakere ettikleri anlaşmalar dışında bağımsız hareket ettikleri için kooperatifleri bir yatay entegrasyon biçimi olmadığını savunmaktadır. Diğer taraftan üyelerin hamiline ait firmalara sahip olmaları ancak bağımsız kalmaları ve ne birlik ne de yönetimin üyelerin çiftliklerini kontrol etmediği için kooperatiflerin üye firmalar ile hamiline ait firmalar arasında dikey entegrasyonu da temsil etmediğini düşünmektedir. Bu şekliyle Shaffer (1987), üyeler ve kooperatifleri arasındaki ilişkiyi en çok pazar koordinasyonundaki bir kontrata benzeyebileceğini, kooperatifin ne bir pazar ne de hiyerarşi değil, bir tür hibrid yönetim yapısı olduğunu savunmaktadır (Iliopoulos, 2003). Diğer taraftan Iliopoulos (2003)'inde belirttiği gibi yakın tarihli bir makalede, Hendrikse ve Bijman (2002), pazarlama kooperatifini “tarımsal üretim ve dağıtım sisteminin başka bir kademelerinde varlıklara sahip olan çiftçilerin özel bir dikey entegrasyon türü olarak görmektedir.

5. ŞEKER SEKTÖRÜ

Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. (Türkşeker) Sektör Raporu (2016)'ya göre; “Şeker dünyada en fazla devlet müdahalesi altında üretilen ürünlerdendir. Üretim kotaları, tarife kotaları, yüksek korumalar ve tercihli ticaret antlaşmaları dünya şeker ticaretine kısıtlamalar getirmektedir.”

5.1 Dünya Şeker Piyasası

Dünyada şeker üretiminin %77,6'sını şeker kamışı, %22,4'ünü pancar şekeri oluşturmaktadır. Çizelge 5.1'de görülebileceği gibi bu oranlar yıllara göre değişik gösterse de şeker kamışının baskın üstünlüğü değişmemektedir. Kamış şekerinin maliyeti pancar şekerine göre %40-50 daha ucuzdur. Bunun başlıca sebepleri; şeker kamışının yılda birkaç kez hasat edilebilmesi ve nispeten daha düşük üretim maliyetleridir. Bu nedenle dünyadaki şeker fiyatları kamış şekerine göre belirlenmektedir.

Çizelge 5.1 : Dünya kamış ve pancar şekeri üretimi (1000 ton ham değer).

Yıllar	Dünya Şeker Üretimi	Pancar Şekeri	Kamış Şekeri	Pancar %	Kamış %
2006/2007	167.062	36.630	130.432	21,9	78,1
2007/2008	169.621	35.139	134.482	20,7	79,3
2008/2009	149.826	32.039	117.787	21,4	78,6
2009/2010	154.846	34.313	120.533	22,2	77,8
2010/2011	165.600	34.100	131.500	20,6	79,4
2011/2012	175.100	40.000	135.100	22,8	77,2
2012/2013	183.484	37.907	145.577	20,7	79,3
2013/2014	181.502	35.530	145.972	19,6	80,4
2014/2015	182.068	39.279	142.789	21,6	78,4
2015/2016	166.502	33.030	133.470	19,8	80,2
2016/2017	177.938	39.862	138.076	22,4	77,6

Kaynak : F.O. Licht's 2016/2017 International sugar and sweetener report

Ülkeler bazında kamış ve pancar şekeri üretimi incelendiğinde; Dünya şeker üretiminde en büyük pay Asya ve Güney Amerika'ya ait olduğu görülmektedir. Kamış şekeri üretimin %41'i Asya ve %35'i Güney Amerika tarafından karşılanırken, Dünya pancar şekeri üretiminin yaklaşık %75'i Avrupa kıtasından karşılanmaktadır.

Çizelge 5.2'den görülebileceği gibi, ülkeler bazında pancar şekeri üretimi incelendiğinde; üretimin %75'i Avrupa kıtasında karşılanırken kalan %25 pancar şekeri üretimi ABD ve Rusya tarafından gerçekleştirilmektedir. Ayrıca, Avrupa ülkeleri detayına bakıldığında Fransa ve Almanya'nın dünya pancar şeker üretiminin yaklaşık 23%'ünü gerçekleştirdiği görülmektedir. Türkiye ise dünya pancar şekeri üretiminin yaklaşık 6%'sını, toplam şeker üretiminin ise 1,5% sini gerçekleştirmektedir. Avrupa Birliği ülkelerinin % 95'inde pancar şekeri üretilmektedir. AB Ülkelerinde liderliği elinde tutan Almanya ve Fransa iç talebinin iki katı daha fazla şeker arzı sağlamaktadır.

Çizelge 5.2 : Ülkelerin pancar şekeri üretimi (1000 ton ham değer).

Ülkeler	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17
ABD	3.882	3.672	4.437	4.525	4.418	4.679	4.872
Fransa	4.763	5.020	4.350	4.309	4.900	4.000	4.438
Almanya	3.719	4.270	4.050	3.540	4.500	3.228	3.700
Rusya	3.532	4.753	5.200	4.771	4.800	5.540	6.630
Çin	672	740	848	811	850	924	1.130
Türkiye	2.275	2.263	2.128	2.390	2.055	1.987	2.700
Dünya	34.100	40.000	37.907	35.530	39.279	34.568	39.862

Kaynak : F.O. Licht's 2016/2017 International sugar and sweetener report

Ülkelere göre şeker üretiminin hammaddesi olan şeker pancarı üretimi incelendiğinde; üretilen pancar şekeri miktarı ile paralellik gösterdiği görülmektedir. Türkşeker Sektör Raporu (2016)’undan alınan verilere göre hazırlanan Çizelge 5.3’de görüldüğü gibi en yüksek şeker pancarı üretimi şeker üretiminde olduğu gibi ABD ve Rusya’da gerçekleşmektedir. Türkiye’nin pancar üretimi ise yine şeker üretimine paralel şekilde %7 seviyelerindedir.

Çizelge 5.3 : Ülkelerin şeker pancarı üretimi (1000 ton).

Ülkeler	2009/10	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17
ABD	26.779	29.061	31.955	29.767	29.745	28.473	28.473	28.473
Almanya	25.919	22.441	25.028	24.610	21.274	28.901	18.220	23.629
Fransa	21.728	21.108	24.947	22.875	23.656	23.310	22.352	28.913
Rusya	24.892	22.255	47.643	45.057	39.321	33.513	37.600	37.600
Türkiye	17.274	17.464	17.000	14.938	17.893	16.632	15.951	19.216
Dünya	229.490	228.747	269.825	250.191	250.191	250.191	250.191	250.191

Kaynak : Sugar Economy Europe 2017

Ekim alanlarının büyüklüğü ve pancar ekilen alandan elde edilen ortalama pancar miktarı yani pancar verimi, pancar üretim miktarlarını direkt olarak etkilemektedir. Çizelge 5.4’de ülkeler bazında pancar ekim alanları görülmektedir.

Çizelge 5.4 : Ülkelerin pancar ekim alanları (1000 Ha).

Ülkeler	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17
ABD	468	467	487	467	464	464	464
Almanya	345	357	345	315	339	254	314
Fransa	291	312	310	313	284	306	400
Rusya	925	1.102	889	890	905	1.018	1.018
Türkiye	322	293	280	291	288	273	321
Dünya Toplam	4.670	4.905	4.448	4.367	4.405	4.405	4.405

Kaynak : CIBE 2016 Aralık D.197a

Çizelge 5.5’de ise ülkelerin ekilen 1 hektar araziden elde edilen pancar miktarları görülmektedir. Pancar verimi, iklim koşulları gibi müdahale edilemeyen faktörlerden etkilendiği gibi iyi tarım uygulamaları, kullanılan tohum ve gübrenin miktar ve kalitesi de gibi faktörlerden de etkilenmektedir. Örneğin Rusya pancar üretim miktarında ilk sırada yer almasına rağmen pancar verimi çok düşüktür, ancak pancar ekim alanlarının genişliği ile düşük verime rağmen pancar üretiminde lider konumdadır.

Çizelge 5.5 : Ülkelerin pancar verimleri.

Ülkeler	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17
ABD	62,10	53,39	65,58	63,69	61,32	61,32	61,32
Almanya	65,08	70,10	71,28	67,42	85,24	71,60	75,17
Fransa	72,50	79,97	73,77	75,54	82,04	72,98	72,20
Rusya	24,00	40,80	40,89	44,20	37,01	38,00	38,00
Türkiye	54,10	57,99	53,43	61,48	57,68	58,43	59,83

Kaynak : Sugar Economy Europe 2017

Ülkeler bazında Dünya şeker tüketimine bakıldığında; Çizelge 5.6’da görülebileceği gibi Hindistan Dünya şeker tüketiminin %15’ini gerçekleştirerek şeker tüketiminde ilk sırada yer almaktadır. Hindistan’ı Dünya şeker tüketiminin %10’unu gerçekleştiren Çin, %7’sini gerçekleştiren Brezilya ve %6’sını gerçekleştiren ABD takip etmektedir.

Çizelge 5.6 : Ülkelerin şeker tüketimleri (1000 Ton).

Ülkeler	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17
ABD	9.600	10.340	10.555	10.379	10.075	10.180	11.027
Brezilya	13.200	13.335	13.570	12.125	12.125	12.125	12.000
Çin	15.800	15.000	15.415	14.926	15.300	15.640	17.250
Hindistan	25.900	24.000	24.600	23.988	24.750	25.500	26.300
Rusya	5.825	5.900	5.925	5.415	5.485	5.550	6.343
Almanya	3.050	3.250	3.250	3.050	3.075	3.105	3.236
Fransa	2.350	2.510	2.500	2.350	2.370	2.395	2.663
Türkiye	2.350	2.320	2.365	2.265	2.330	2.390	2.608
Dünya	167.669	168.062	173.031	176.752	182.424	172.898	181.009

Kaynak : F.O. Licht's 2016/2017 International sugar and sweetener report

Ülkeler bazında kişi başına şeker tüketimi incelendiğinde; Çizelge 5.7’den görülebileceği gibi durum değişmekte ve kişi başına şeker tüketiminde İsrail birinci sırada yer almaktadır. Türşeker Sektör Raporu (2016)’ya göre; “Ülkelerin kalkınma hızı artmasıyla birlikte kişi başına şeker tüketimi de artmaktadır.”

Çizelge 5.7 : Ülkelere göre kişi başı şeker tüketimi (kg).

Ülkeler	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15	2015/16	2016/17
AB	35,10	35,20	36,00	37,10	37,90	36,83	36,72
Rusya	39,20	39,30	39,30	39,30	36,90	43,83	44,59
ABD	30,08	31,00	30,08	32,50	31,60	33,81	33,76
Brezilya	63,80	64,10	61,20	58,70	59,10	58,30	57,87
Çin	10,20	10,10	10,40	10,80	11,00	12,42	12,51
Hindistan	18,10	17,20	18,90	18,20	19,00	21,32	20,52
İsrail	59,70	59,30	59,40	58,80	58,50	73,10	73,20
Türkiye	30,10	28,50	30,07	29,60	29,40	31,87	32,26

Kaynak : F.O. Licht's 2016/2017 International sugar and sweetener report

Şekerin sakaroz ve nişasta bazlı olmak üzere iki farklı tipi mevcuttur. Sakaroz bazlı şeker, pancar ve kamıştan, nişasta bazlı şekerler (NBŞ) mısır, buğday, patates gibi nişasta içeren tarımsal ürünlerden elde edilmektedir. NBŞ’ler de kendi içinde mısır şurubu da denilen glikoz şurupları, fruktoz şurupları ve yüksek fruktozlu mısır şurubu (HFCS - high fructose corn syrup) olmak üzere çeşitlere ayrılır. NBŞ’ler, sakkaroz bazlı şekerler gibi doğrudan tüketilmeyip, gıda sanayiinde hammadde olarak kullanılmaktadır. Bu şekerler; şekerlemeler, şekerli ve unlu ürünler, geleneksel tatlılar, dondurma, helva, reçel ve marmelat, alkollü ve alkolsüz içecek sektörlerinde kullanılmaktadır. HFCS’nin içerdiği fruktoz oranına göre HFCS-42 yani %42 oranında fruktoz içeren ve HFCS-55 yani %55 oranında fruktoz içeren şuruplar olarak farklı çeşitleri bulunmaktadır. Kullanım alanı olarak HFCS-55, pancardan elde edilen sakarozun ikamesi olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle, şeker fiyatlarının, arz ve talebinin belirlenmesinde incelenmesi gereken bir ürün olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çizelge 5.8’den de görülebileceği gibi Dünya HFCS üretiminde ABD en büyük üretici olarak karşımıza çıkmaktadır. Dünya’da üretilen HFCS’nin yaklaşık %50’si ABD tarafından üretilmektedir. Bu da fiyatların belirlenmesinde rol oynadığı anlamına gelmektedir.

Çizelge 5.8 : Dünya HFCS Üretimi (Milyon Ton, Kuru Ağırlık).

Ülkeler	2012	2013	2014	2015	2016
ABD	8,25	7,88	7,74	7,73	7,6
Meksika	0,36	0,37	0,37	0,37	0,37
Çin	1,87	1,81	1,77	2,07	2,46
Japonya	0,89	0,91	0,88	0,89	0,92
AB	0,69	0,69	0,71	0,71	0,72
Diğer	1,95	1,82	1,79	1,79	1,62
Dünya Toplam	14,01	13,47	13,22	13,56	13,69

Kaynak: LMC Sugar & Sweeteners Quarterly Report Q1, 2017.

Dünyadaki pancar şekeri fiyatları arzın yaklaşık %77’sini oluşturan ve şeker kamışından elde edilen şeker fiyatlarına göre belirlenir. Dünya’daki şeker arzında şeker kamışından şeker üreten Brezilya, Hindistan, Çin, Meksika ve Tayland gibi tropikal bölgelerdeki ülkeler başı çekmektedir. Dünya şeker arzının büyük bir bölümünü elinde tutan bu ülkelerin arz ve talep dengesi dünya şeker fiyatları üzerinde etkili olmaktadır. Dünya şeker fiyatlarının belirlenmesindeki en önemli etken; arz/talep durumu olmasına rağmen, şeker fiyatları devlet müdahaleleri sebebiyle hükümetlerin politikalarından, politik ve finansal çalkantılardan ve ülkelerin ekonomik durumlarından da direkt olarak etkilenmektedir. Şeker ticaretindeki düzenlemelerden kaynaklanan navlun bedelleri ve ticari politikalar ve döviz kurlarındaki hareketler de şeker fiyatlarının belirlenmesindeki aktörler arasındadır. Özellikle son 25-30 yılda yaşanan gelişmeler, şekerin yakıt piyasalarıyla da etkileşimine neden olmuştur. Şeker yan ürünü olan etanolün yakıt olarak kullanılması petrol ve şeker fiyatlarını birbirlerinden etkilenir hale getirmiştir. Ayrıca NBS’lerin kamış ve pancardan elde şekerlerin ikamesi olarak kullanılması yukarıda da bahsedildiği gibi şeker fiyatlarının belirlenmesinde aktif rol oynamaya başlamıştır (Türkşeker Sektör Raporu, 2016).

Ayrıca şeker fiyatlarının oluşmasında iklim koşulları da etkilidir. Tarımsal ürünlerden elde edildiğinden arz miktarını etkileyen iklim koşulları da şeker fiyatlarının etkileyen bir diğer aktör olarak karşımıza çıkmaktadır. Üretilen şekerin iklim koşulları sebebiyle talebin altında kalması stokların azalmasına, dolayısıyla da fiyatların artmasına, tersi ise fiyatların düşmesine sebep olmaktadır.

Türkşeker Sektör Raporu (2016) verilerine göre 2008/09 ve 2009/10 dönemlerinde dünya şeker dengesinde üst üste ortaya çıkan stok açığı nedeniyle, fiyatlar 2010 yılının son aylarında yükselmeye başlamış ve Çizelge 5.9'dan da görülebileceği gibi 2011 yılında en yüksek seviyesine ulaşmıştır. 2011 yılından sonra fiyatların yükselişine tepki olarak ekim alanları genişlemiş ve olumlu hava koşullarının da etkisiyle üretim artmış, üretimdeki bu artış da şeker fiyatlarında düşüş eğilimine neden olmuştur. 2012 yılı boyunca düşen fiyatlar, Dünya şeker piyasasındaki şeker arz fazlalığının devam etmesiyle 2016 yılına kadar devam etmiştir. 2016 yılından sonra şeker fiyatları yükselişe geçmiş ve beyaz şekerde % 34, ham şekerde % 38 artış görülmüştür.

Çizelge 5.9 : Yıllara göre beyaz şeker ve ham şeker fiyatları (US \$ / Ton).

Yıl	Beyaz Şeker	Ham Şeker
2006	422	325
2007	309	222
2008	351	282
2009	485	398
2010	615	468
2011	705	574
2012	588	477
2013	490	386
2014	440	360
2015	373	290
2016	499	400

Ülkeler bazında perakende şeker fiyatları da Türkşeker'in yayınladığı Sektör Raporu (2016)'dan alınan verilere göre Çizelge 5.10'da da görülebileceği gibi ülkeden ülkeye değişkenlik göstermektedir. Çin ve Arjantin gibi kamış şekeri üreten ve tüketen ülkelerdeki şeker fiyatlarının pancar şekeri üreten ve tüketen ülkelere göre düşük olduğu görülmektedir.

Çizelge 5.10 : Ülkelere göre perakende şeker satış fiyatları (Nisan 2017).

Ülkeler	US\$/KG
Fransa	1,92
Türkiye	1,14
Çin	0,53
Almanya	1,89
ABD	1,17
Brezilya	0,48
Almanya	1,59

5.2 Türkiye Şeker Piyasası

5.2.1 Şeker sektörünün tarihsel gelişimi

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk sanayi işletmeleri arasında yer alan şeker fabrikalarının kuruluşu, Uşak'lı Molla Ömeroğlu Nuri (Şeker) adında bir çiftçi tarafından Uşak'ta başlatılmış ve 6 Kasım 1925 tarihinde ilk Şeker Fabrikasının temeli atılmıştır.

Uşak'ta Şeker Fabrikası'nın çalışmaları tamamlanmadan diğer bir şeker fabrikasının olan Alpullu Şeker Fabrikasının temeli 22 Aralık 1925 tarihinde atılarak daha önce çalışmaları başlayan Uşak'taki şeker fabrikasının açılışından önce 26 Kasım 1926 tarihinde Alpullu Şeker Fabrikası işletmeye açılmıştır. İlk temeli atılan fabrika Uşak Şeker Fabrikası olmasına rağmen, Aralık 1926 tarihinde işletmeye açıldığı için ilk şeker üreten fabrika ünvanını Alpullu Şeker Fabrikası almıştır. (Türkşeker Sektör Raporu, 2016)

1933 yılına kadar ülkemizin şeker ihtiyacı bu kurulan 2 fabrika tarafından kısmi olarak karşılanmış. Sonrasında 1933 yılında Eskişehir Şeker Fabrikası ve 1934 yılında Turhal Şeker Fabrikası açılarak, Türkiye'nin şeker ihtiyacının karşılanmasına destek olmak için üretime başlamışlardır.

Şeker piyasasında tarımsal, teknik ve idari çalışmaların koordine edilmesi, sermaye kaynaklarının birleştirilmesi, şeker politikasının tek elden yürütülmesi amacıyla 6 Temmuz 1935 tarihinde Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. (Türkşeker) kurulmuştur. Üç milli bankanın eşit hisseyle ortak oldukları bu şirket, bu dört fabrikayı bünyesinde toplamıştır.

1950 yılına kadar şeker üretimi Türkşeker'in bünyesindeki bu dört şeker fabrikası ile gerçekleştirilmiştir. Artan şeker talebinin yerli üretimle karşılanabilmesi için 1951 yılında hazırlanan "Şeker Sanayii'nin Tevsi Programı" ile yeni şeker fabrikaları kurulması dönemine girilmiştir. 1956 yılına kadar toplam 11 yeni şeker fabrikasının yapımı tamamlanmış ve Türkiye'deki toplam şeker fabrikası sayısı 15'e ulaşmıştır. 1962 yılında Ankara Şeker Fabrikası ve 1963 yılında da Kastamonu Şeker Fabrikası, işletmeye açılmıştır. (Türkşeker Sektör Raporu, 2016)

Türkiye nüfus artışıyla birlikte artan şeker ihtiyacını karşılanması için yeni şeker fabrikalarına ihtiyaç duyulmuş ve 1977'de Afyon, 1982'de Muş ve Iğın, 1983'de Bor, 1984'de Ağrı ve 1985 yılında da Elbistan Şeker Fabrikalarının yapımı tamamlanarak, üretime geçmeleri sağlanmıştır. 1989 yılında Erciş, Ereğli ve Çarşamba Şeker Fabrikaları, 1991 yılında Çorum, 1993 yılında Kars, 1998 yılında Yozgat ve 2001 yılında Kırşehir Şeker Fabrikaları kurulmuş ve 2001 yılında toplam şeker fabrikası sayısı 30'a yükselmiştir.

4634 sayılı Şeker Kanunu'nun yürürlüğe girmesinden önce Bakanlar Kurulu Kararı ile özel sektöre üç şeker fabrikası kurma izni verilmiştir. Bu izinle birlikte 2005 yılında Çumra Şeker Fabrikası 2007 yılında da Boğazlıyan ve Aksaray fabrikaları üretime geçmiştir. Bu 3 özel şeker fabrikasının da devreye girmesiyle birlikte toplam şeker fabrika sayısı 33'e ulaşmıştır.

1950 yıllarında şeker fabrikalarının açılışına paralel olarak, çiftçilerin mevcut potansiyelinden de yararlanılması düşünülmüş ve çiftçilerin sadece pancar üreticisi değil, aynı zamanda kurulmakta olan şeker fabrikalarının da ortağı olmalarını sağlayacak şekilde örgütlenmeleri hedeflenmiştir. Bu hedeften yola çıkarak çiftçilerin tek başına fabrikaya ortak olmaları yerine toplu halde meydana getirdikleri bir kuruluşun sermayeye katılması, güçlenme yönünden daha uygun görülmüştür. Böylece bu örgütlenmeyi ilk olarak gerçekleştiren pancar üreticileri tarafından Adapazarı Pancar Ekicileri Kooperatifi ile tarım kesiminde pancar ekicilerinin

kooperatifleşme hareketi başlatılmıştır. Bu girişimle birlikte pancar ekicileri ilk kez teşkilatlanmış ve kooperatif halinde şirket sermayesine sahip olmuştur.

Günümüzde, Pancar Ekicileri Kooperatifleri Birliği (Pankobirlik)'ne bağlı bulunan Amasya, Kayseri, Konya Şeker Fabrikaları, 1990'ların başına kadar, kendi aldıkları karar istinaden Türkşeker tarafından yönetilmişlerdir. 1990 yılından sonra Türkşeker'e verdikleri yönetim yetkilerini geri alarak, Amasya Şeker Fabrikası 1991'de, Kayseri ve Konya Şeker Fabrikaları 1992 yılında Pankobirlik bünyesine geçmiştir.

Türkşeker ise 2000 yılında özelleştirme Yüksek Kurulu'nun; 2000/92 sayılı Kararı ile özelleştirme kapsamına, 2008 yılında 2008/50 sayılı Kararı ile de özelleştirme programına alınmıştır. Türkşeker'in bünyesinde bulunan Kütahya Şeker Fabrikası A.Ş. ve Adapazarı Şeker Fabrikası A.Ş.'deki kamu hisseleri özelleştirme programına alınmıştır. Bu kapsamda, Kütahya Şeker Fabrikası A.Ş. 2004 yılında Torunlar Gıda Sanayi ve Ticaret A.Ş.'ye, Adapazarı Şeker Fabrikası A.Ş. ise S.S. Adapazarı Pancar Ekicileri Kooperatifi'ne satılmıştır. Adapazarı Şeker Fabrikası sonrasında el değiştirerek Temel Yeni Gıdalar ve Tarım Ürünleri Pazarlama A.Ş.'ye devredilmiştir. Keskinlik Gıda San. ve Tic. A.Ş. ise faaliyete özel şeker fabrikası statüsünde başlamış ve bu şekilde sürdürmektedir.

Gelinen noktada, 21 Şubat 2018 tarihinde Resmi Gazete'de Türkşeker'e ait 14 fabrikanın (Erzincan, Erzurum, Kastamonu, Alpullu, Elbistan, Muş, Bor, Kırşehir, Yozgat, Burdur, Çorum, Ilgın, Turhal ve Afyon şeker fabrikaları) satış yöntemiyle özelleştirilmesine ilişkin ilanı yayınlanmıştır.

5.2.2 Türkiye şeker istatistikleri

Türkiye’de hem sakaroz kökenli hem de nişasta kökenli olmak üzere iki tür şeker üretimi de gerçekleştirilmektedir.

Türkiye’nin pancar ve şeker üretim rakamları ile pancar veriminin gösterildiği Çizelge 5.11’den de görülebileceği gibi son yıllarda pancar verimi artmaktadır. Ancak pancar üretimi ve şeker üretim rakamları karşılaştırıldığında 1 ton pancardan üretilen şeker miktarında düşüş gözlenmektedir. Pancardan elde edilen şeker miktarı, üretilen pancarın içeriğinde bulunan şeker miktarından yani hammadde kalitesinden ve üretim teknolojilerinden etkilenebilmektedir.

Çizelge 5.11 : Yıllara göre pancar ve şeker üretimi.

Yıllar	Pancar Üretimi (ton)	Pancar Verimi (Kg/da)	Üretilen Şeker (ton)
2000	17.605.000	4.292	2.534.623
2001	12.071.000	3.351	1.652.364
2002	15.817.000	4.253	2.157.265
2003	12.309.000	3.834	1.762.393
2004	13.259.200	4.141	1.939.853
2005	14.446.850	4.358	2.070.022
2006	14.267.000	5.271	1.825.927
2007	12.248.000	4.112	1.731.030
2008	15.586.022	4.389	2.151.615
2009	16.979.939	5.332	2.532.646
2010	17.463.621	5.410	2.264.786
2011	15.648.364	5.390	2.263.277
2012	14.937.710	5.343	2.128.319
2013	16.505.988	5.876	2.390.585
2014	16.632.256	5.807	2.055.173
2015	15.950.637	5.843	1.986.916
2016	19.593.000	6.073	2.559.000

Çizelge 5.12 deki şeker üretim miktarlarına göre değişen şeker stokları ve şeker bilançosu görülmektedir.

Çizelge 5.12 : Türkiye şeker bilançosu.

Yıllar	Açılış Stoku	Üretim	İthalat	İhracat	Tüketim	Yıl Sonu Stoku
2003/04	1.524	2.137	1	209	1.725	1.276
2004/05	1.276	1.939	1	138	2.006	1.298
2005/06	1.298	2.070	4	4	2.046	1.492
2006/07	1.492	1.826	8	136	2.083	1.247
2007/08	1.247	1.731	8	42	2.103	1.333
2008/09	1.333	2.152	5	5	2.124	1.556
2009/10	1.556	2.533	5	5	2.254	1.865
2010/11	1.865	2.275	4	83	2.397	1.964
2011/12	1.964	2.263	5	80	2.299	2.083
2012/13	2.083	2.128	6	35	2.496	1.686
2013/14	1.686	2.391	9	64	2.400	1.096
2014/15	1.096	2.055	5	16	2.639	501
2015/16	501	1.986	165	10	2.390	143
2016/17	143	2.559	280	-	2.608	-

Son yıllarda ithalat rakamlarının arttığı ve ihracat rakamlarının azaldığı görülmektedir. Daha önce de belirtildiği gibi kamış şekeri fiyatlarının düşüklüğü başta olmak üzere pancar şekeri üretimindeki verimsizlikler sebebiyle şekerde rekabetçi fiyatlar sağlanamadığından şeker ihracatı çok düşük seviyelerde gerçekleşmektedir. İthalat rakamlarına bakıldığında 2016 yılındaki artış göze çarpmaktadır. Bu artışın sebebi Türkiye’de şekerli ürün üretip yurtdışına ihraç eden üreticilerin, yurt dışı pazarlarda rekabet edebilmeleri için sadece ihraç edecekleri ürünlerde kullanılacak şeker miktarları için ithalat izni verilmesidir. 2016 yılında Ekonomi Bakanlığı tarafından Dahilde İşleme Rejimi kapsamında yapılan bu düzenleme ile Dahilde İşleme İzin Belgesine istinaden ve ithalat lisansı kapsamında şeker ithal edilmeye başlanmıştır. Bu sebeple şeker ithalatında artış gözlenmektedir. 2016 yılında ithal edilen 280 bin ton şekerin 240 bin tonu bu kapsama girmektedir. Diğer ithalat rakamları özel nitelikli şekerlerden kaynaklanmaktadır.

Türkiye’de şeker pancarı üretimi, şeker sektöründe uygulanan mevzuat düzenlemeleri doğrultusunda; şeker fabrikalarına tahsis edilen pancar şekeri kotalarına ve belirlenen pancar ekim alanlarında, şeker fabrikaları ve pancar çiftçileri arasında sözleşmeli tarım ile kotalı şekilde gerçekleştirilmektedir.

Şeker pancarı tarımı; Türkiye’de Doğu Karadeniz, Ege, Akdeniz’in sahil şeridi ve Güney Doğu Anadolu Bölgesi dışındaki tüm bölgelerde yapılmaktadır. Bölgeler bazında şeker pancarı üretim miktarları Çizelge 5.13’de gösterilmiştir. En büyük üretim payı Orta Anadolu Bölgesine aittir. En fazla ekimin gerçekleştirildiği iller sırasıyla Konya, Yozgat ve Eskişehir’dir.

Çizelge 5.13 : Bölgelere göre şeker pancarı üretimi (2013).

Bölgeler	Ekim Alanı (Hektar)	Üretim (Ton)	Payı (%)
Orta Anadolu	1.894.045	11.538.270	70,1
Ege	274.611	1.349.405	8,1
Doğu-Güneydoğu	297.559	1.273.195	7,8
Karadeniz	255.868	1.196.390	7,1
Akdeniz	151.571	902.889	5,5
Marmara	39.628	223.159	1,4
Türkiye	2.913.282	16.483.308	100,0

Türkiye’de şeker fiyatları 2001 yılına kadar devlet tarafından belirlenmekteydi. 19 Nisan 2001 tarihinde yürürlüğe giren 4634 sayılı Şeker Kanunu ile şeker fiyatlarında serbesti tanınmıştır.

Çizelge 5.14’de yıllara göre Türkiye’deki şeker fiyatlarındaki değişim görülmektedir. Çizelge 5.14’e göre Şeker Kanunun yürürlüğe girdiği 2001 yılını takip eden ilk yıllardaki fiyat değişimleri çok yüksek oranlarda gerçekleşmiş ancak sonrasında fiyat değişimleri daha stabil hale gelmiştir. Şeker fiyatlarındaki bu değişim fiyat serbestisi yanı sıra girdi maliyetlerindeki artışlardan da kaynaklanabilmektedir.

Çizelge 5.14 : Yıllara göre Türkiye şeker fiyatları (TL/kg).

Yıllar	Şeker Fiyatları
1999	334.000
2000	379.100
2001	936.700
2002	1.258.452
2003	1.400.000
2004	1.570.000
2005	1.570.000
2006	1.570.000
2007	1.570.000
2008	1.650.000
2009	1,82
2010	1,82
2011	1,97
2012	2,12
2013	2,28
2014	2,50
2015	2,68
2016	2,68

5.2.3 Mevzuat düzenlemeleri

Türkiye’de şeker sektörü 1925 yılından beri özel mevzuat hükümlerine göre düzenlenmektedir.

Türkiye’de şeker rejimini düzenleyen ilk şeker kanunu 22 Haziran 1956 tarihinde 6747 sayılı Şeker Kanunu olarak yürürlüğe girmiştir. Değişen sektör dinamikleri ve ihtiyaçların karşılanması için 1996 yılında yeni şeker rejiminin düzenlenmesine ilişkin çalışmalar başlatılmış ve 19 Nisan 2001 tarihinde 4634 sayılı Şeker Kanunu yürürlüğe girmiştir.

Tosun ve Arslan (2016)'ın da belirttiği gibi bu kanunun ilkeleri ve bu kanunla ilgili değişikliklerin kapsamı aşağıdaki şekilde özetlenebilir.

- Şeker arzında sürekliliğin ve istikrarın sağlanması
- Sektörün iç piyasada rekabet kurallarına göre yönlendirilmesi
- Avrupa Birliği düzenlemeleri, Dünya Ticaret Örgütü ve diğer uluslararası taahhütlere uyumun sağlanması
- Özelleştirmeye olanak sağlayacak hukuki alt yapının hazırlanması

4634 sayılı Şeker Kanunu çerçevesinde; kota uygulanması, pancar ve şeker fiyatlarındaki serbesti sistemi ve sektörü düzenlemekle Şeker Kurumu yetkilendirilmiştir. Ancak 24 Aralık 2017 tarihinde yayınlanan 696 sayılı Kanun Hükmünde Kararname (KHK) ile Şeker Kurumu kapatılarak tüm görevleri GTHB'na devredilmiştir. Bu KHK ile birlikte şeker kotalarının belirlenmesi ve şeker üreticisi şirketlere tahsisinin yapılması işi de GTHB tarafından üstlenilmiştir.

5.2.3.1 Kota uygulaması

Türkşeker Sektör Raporu (2016)'ya göre; “üretim planlaması; coğrafi konumu nedeniyle pancardan şeker üreten ülkemiz şeker fiyatlarının dünya fiyatlarına göre yüksek olması, Dünya Ticaret Örgütü'ne taahhütlerimiz kapsamında şeker ihracatına sübvansiyon uygulanamaması ve pancardan şeker üretiminin göz ardı edilemeyecek boyutta yarattığı katma değer nedenleriyle, yıllık yurtiçi şeker ihtiyacı ve güvenlik stoku” esasına göre yapılmaktadır.

Bu doğrultuda şeker talebinin karşılanması için 4634 Sayılı Şeker Kanunu'nda 3 farklı kota tipinden bahsedilmektedir. Kanunda bahsi geçen A kotası şeker yurt içindeki talebi karşılamak için üretilen şeker miktarını, B kotası şeker, savaş, kıtlık gibi durumlar göz önüne alınarak A kotasının belli bir oranında güvenlik payı olması amacıyla üretilen şeker miktarını ifade etmektedir. C şeker kotası ise ihracat amacıyla üretim yapan imalatçı-ihracatçıların kullanımı için üretilen ve ihraç edilmek zorunda olan şeker miktarını ifade eder. Kanunda bahsi geçen “pazarlama yılı” ifadesi ise 1 Eylül – 31 Ağustos tarihleri arasındaki dönemi kapsamaktadır.

4634 Sayılı Şeker Kanunu'nda 2017 yılında yapılan değişikliklerden sonra kota uygulamaları aşağıdaki şekilde düzenlenmiştir.

Kotalar ve kotaların tespiti

Madde 3 – Şeker üretimi ve arzında istikrarı sağlamak amacıyla pazarlanacak şeker miktarı, sakaroz kökenli ve diğer şekerler için ayrı ayrı olmak üzere şeker türlerine göre, gerektiğinde dönemsel olarak kotalar ile belirlenir. Nişasta kökenli şekerler için belirlenecek toplam A kotası, ülke toplam A kotasının %5'ini geçemez. Bakanlar Kurulu bu oranı, Bakanlığın görüşünü alarak % 50'sine kadar artırmaya, % 50'sine kadar eksiltmeye yetkilidir.

Sakaroz kökenli şekerler dışındaki depolanabilir nitelikte olmayan diğer şekerler için B kotası belirlenmez.

Kotalar, fabrikaların üretim süreleri ile son üç yıllık ortalama fiili günlük işleme kapasiteleri ve/veya üretim miktarları ve randımanları esas alınmak suretiyle hesaplanır. İlk kez üretime geçecek ve üç yaşı altındaki şeker fabrikaları ile bu Kanunun yürürlüğe girmesinden önce kapasite artırımı izni almış olan fabrikalar için kota belirlenmesinde nominal üretim verileri esas alınır.

Kota iptal ve transferleri

Madde 4 – (Değişik: 21/3/2018-7103/48 md.) Şirketler haklı bir sebebe dayanmadan iki yıl üst üste kendilerine tahsis edilen kotalardan % 90'ın altında arz sağladıkları takdirde, kota ile arz arasındaki fark kadar A ve B kotalarına ilişkin haklarını Bakanlar Kurulu tarafından belirlenecek süre için kaybederler. Şirketler bu süre içinde kaybettikleri kota hakkına karşılık yeni kota sağlayamazlar.

Şirketlere tahsis edilen A ve B kotaları Bakanlar Kurulu tarafından belirlenecek süre içinde kullanılmadığı takdirde iptal edilir.

Zorunlu hallerde pazarlama yılı içinde kotalar arası şeker transferi yapılır. A kotasının bir kısmı pazarlanamadığı takdirde, pazarlanamayan miktar gelecek yılın A kotasına aktarılır ve bir sonraki yılın A kotası aktarılan miktar kadar düşürülür veya cari pazarlama yılı içinde, şirketlerin talep etmesi durumunda ve Bakanlar Kurulunca uygun bulunması halinde pazarlanamayan A kotasının tamamı veya bir kısmı, aynı pazarlama yılı içinde ihraç edilmek kaydıyla C şekerine aktarılabilir.

Şirketler yapacakları kapasite değişikliklerine göre ve/veya mücbir sebeplerin tespiti durumunda Bakanlık kararı ile bünyelerindeki fabrikalar arasında kota aktarımı yapabilirler.

A ve B kotalarının tespiti, tahsisi, iptali, transferi, yeni kota tahsisi ile uygulama ve denetime ilişkin hususlar Bakanlığın teklifi üzerine Bakanlar Kurulu tarafından çıkarılacak yönetmelik ile düzenlenir. (4634 Sayılı Şeker Kanunu, 2001-20/11/2017-Kanun Hükmünde Kararname)

4634 Sayılı Şeker Kanunu'nda yapılan bu son değişikliklerle birlikte; NBŞ'ler için belirlenecek olan A kotasının ülke toplam A kotasına oranı düşürülmüş ve kapatılan Şeker Kurumu'nun görevleri GTHB'ye devredilmiştir. Bu kapsamda NBŞ kotası ülke toplam A şeker kotasının %10'undan %5'i seviyesine düşürülmüştür.

Çizelge 5.15'de Türkiye'nin yıllara göre toplam kotaları görülmektedir (Türkşeker Sektör Raporu, 2016). Çizelge 5.15'de görüldüğü 2016/17 döneminde Türkiye'nin toplam şeker kotası 2 milyon 769 bin ton olarak belirlenmiştir. Bir önceki seneye göre artış; A kotası şeker miktarının 150.000 ton, B kotası miktarını 6.750 ton arttırılmasından ileri gelmektedir. Ayrıca nişasta bazlı şekerlerde 15.000 ton artış ile toplam ülke şeker kotası 2.769.000 ton olarak hesaplanmıştır. Şeker Kurumu'nun talebi karşılamak adına 2016 yılına kadar her yıl nişasta bazlı şekerlerdeki kota artış hakkını kullandığı ve nişasta bazlı şekerlerin kotasını ortalama %30 seviyelerinde arttırdığı görülmektedir.

Çizelge : 5.15 : Pancar Şekeri ve NBŞ Kotaları (Bin Ton).

Yıllar	Kota (A+B)	NBŞ Kotası	NBŞ Kota Artışı %	Toplam Kota
2011/12	2.288	244	35	2.617
2012/13	2.288	244	38	2.625
2013/14	2.266	244	25	2.571
2014/15	2.318	250	30	2.643
2015/16	2.363	250	25	2.676
2016/17	2504	265	0	2.769

2018 yılında Şeker Kurulu'nun görevlerini üstlenen GTHB'nın açıkladığı 2017/18 dönemine ait A kotası şeker ise 2 milyon 670 bin ton ve B kotası şeker ise 120 bin ton'dur. A kotası şekerin 2 milyon 403 bin tonu şeker fabrikalarına, kalan 267 bin tonu ise NBŞ'lerden karşılanmak üzere nişasta bazlı şeker üreten fabrikalara tahsis edilmiştir.

Toplam kotaların şeker fabrikalarına tahsisi ise geçmiş yıllara ait üretim, satış ve stok durumları ile mevcut piyasa verileri ve pazarlama yılına ait öngörüler dikkate alınarak belirlenmektedir. Yıllara göre A kotası pancar şekerinin Türkşeker ve özel fabrikalar arasındaki dağılımı Çizelge 5.16'daki gibidir. Yıllar içinde özel fabrikalar ve Türkşeker'in kota tahsislerinin oranında büyük değişiklikler gözlenmemektedir.

Çizelge 5.16 : Yıllara göre pancar şekeri A kotası miktarları.

Yıllar	Türkşeker	Özel Fabrikalar
2011/12	1.249	951
2012/13	1.240	961
2013/14	1.231	985
2014/15	1.262	998
2015/16	1.251	999
2016/17	1.362	1022

5.2.3.2 Fiyat serbestisi

4634 Sayılı Şeker Kanunu’nda 2017 yılında yapılan son değişikliklerden sonra hammadde ve şeker fiyatları ile şeker ihracat ve ithalat konularındaki maddeler ise aşağıdaki şekilde düzenlenmiştir.

Hammadde ve şeker fiyatları

Madde 5 – Şeker pancarı fiyatları her yıl, şeker fabrikası işleten gerçek ve tüzel kişiler ile üreticiler ve/veya temsilcileri arasında varılan mutabakata göre belirlenir. Buna ilişkin usul ve esaslar, Bakanlık tarafından çıkarılacak yönetmelikle düzenlenir.

Şeker üretiminde kullanılan diğer hammaddeler ise şirketler tarafından üreticiler ve/veya piyasadan temin edilir. (Ek ikinci cümle: 13/2/2011-6111/205 md.) Şirketler, kendi ekim alanlarından yeterli hammadde bulamadığı takdirde münavebe esasları dâhilinde kendi ekim alanları dışından da Bakanlığın denetiminde üreticilerle sözleşme yaparak pancar temin edebilirler.

Şeker satış fiyatları, şeker fabrikası işleten gerçek ve tüzel kişiler tarafından serbestçe belirlenir.

Şeker ihracat ve ithalatı

Madde 6 – Dünya borsa fiyatları, iç fiyatlar, arz talep dengesi, spekülasyon etkileri ve diğer ilgili hususlar dikkate alınarak şeker ticaretinde yapılması istenen düzenlemeler konusunda Bakanlık, Ekonomi Bakanlığına görüş bildirir. İmalatçı-ihracatçıların dâhilinde işleme rejimi ve/veya benzer uygulamalar çerçevesinde hammadde veya yardımcı madde olarak kullandıkları yabancı menşeli şeker, C şekeri kapsamında olup, doğrudan veya işlenmiş ürün olarak yurt içinde pazarlanamaz. Bu kapsamda ithal edilecek şeker için Bakanlık, Ekonomi Bakanlığına görüş bildirir. (4634 Sayılı Şeker Kanunu, 2001-20/11/2017- Kanun Hükmünde Kararname)

4534 sayılı Şeker Kanunu’nun 5 ve 12. maddelerine dayanılarak 2002 yılında fabrikalara tahsis edilen şeker kotalarının üretimi için gerekli olan hammaddelerin

temini için çiftçilerle fabrikalar arasındaki ilişkileri düzenleyen Hammadde ve Şeker Fiyatları Yönetmeliği yayınlanmıştır. Bu Yönetmelik'teki ilgili kısımlar aşağıda belirtilmiştir.

Hammadde Temini

Madde 4 – Kurul tarafından tespit edilerek şirketlere tahsis edilen şeker kotalarının garantisi için gerekli hammaddenin temini amacıyla, şeker fabrikası işleten gerçek ve tüzel kişiler ile üreticiler ve/veya temsilcileri arasında, sözleşme düzenlenir. Kurul tarafından tespit edilerek şirketlere veya fabrikalara tahsis edilen pancar şekeri kotalarının üretim/arz garantisi için gerekli olan şeker pancarı, yine Kurulca belirlenen pancar ekim alanlarından, üreticiler ve/veya temsilcileri ile şirketler veya fabrikalar arasında sözleşme düzenlenmesi suretiyle temin edilir. Şirketler, kendilerine tahsis edilen pancar şekeri kotalarını karşılamak üzere sözleşme yapmadan önce; üreticiler ile bu üreticilere tahsis edilecek A ve B kotası şeker pancarı kota miktarının tespitine ilişkin esasları belirleyerek Kuruma bildirirler. Sözleşmede; hammadde fiyatları ve miktarı, üretim şartları, münavebe, tohum, ekim ve mücadele, teslim ve alım şartları, fire tespiti, hammadde taşımaları, tarımsal destekler, yan ürünler, bedel ödemeleri, teknik ve cezai şartlar ile anlaşmazlıkların çözümüne ilişkin hususlar yer alır.

Sözleşmede, tespit edilen fiyat veya avans fiyat ile her üreticinin üreteceği net A ve B kotası hammadde miktarı yer alır. Sözleşme ile belirlenen kota miktarlarının yalnızca alıcıya satılabileceği ve alıcının sözleşmeye uygun olarak satın alma zorunluluğu kayıt altına alınır. Sözleşmelerde; Kurulca şirketlere tahsis edilen A ve B şeker kota miktarları esas alınmak suretiyle tespit edilen üretici ve/veya üretici gruplarının A ve B pancar kota miktarları yer alır.

A ve B kotaları dışında üretilen ve teslim edilen pancar ise C pancarı olarak kabul edilir. C şekeri karşılığı pancarın alınıp alınmaması, şeker üreten gerçek ve tüzel kişiler ile üretici ve/veya üretici temsilcilerinin mutabakatına bağlıdır. Şirketler veya fabrikalar, A ve B kotası pancar dışındaki C pancarını Kurul kararı ile belirlenen kendi ekim alanları veya kendi alanlarından yeterli hammadde bulamadığı takdirde münavebe esasları dâhilinde kendi ekim alanları dışından kurumun denetiminde üreticilerle sözleşme yaparak temin edebilirler. A ve B kotası pancar üretimi için yapılacak sözleşmeler için bu Yönetmelik gereği yer alması gereken sözleşme unsurları, C pancarı temin etmek için düzenlenen sözleşmelerde de bulunmak zorundadır.

Sözleşmede, üretimin yapılacağı yer ile alıcı tarafından belirlenecek kalite normları yer alır. Şeker pancarı üretiminde uygulanacak münavebe planı dikkate alınarak, münavebe sahası dışında üretilen pancarların satın alınmayacağı, teslim edilecek ürünün sözleşmede yer alan normlar dışında; ticari değerini etkileyecek şekilde hatalı, hileli, bozuk, çürük, hastalıklı ve başka ürünlerle karışık olamayacağı belirtilir.

Şirketler veya fabrikalar, sözleşme akdeden her bir üreticinin ekim yaptıkları alanları ölçmek suretiyle kayıt altına alırlar. Şirketler veya fabrikalar, üreticilerin, sözleşmede yazılı olan A ve

B kotası pancar miktarını üretecek büyüklükteki alanın; şirket veya fabrika tarafından kabul edilen ortalama dekara pancar verimini esas almak suretiyle, kendi pancar ekim alanı ve münavebe sınırları içerisinde ekilip ekilmediğini tespit etmekle yükümlüdürler. Pancar ekim alanı ve münavebe sınırları içerisinde ekilmediğinin ve/veya noksan ekim yapıldığının tespiti halinde, üreticinin A ve B pancar kotası, şirket veya fabrika tarafından kabul edilen ortalama dekara pancar verimi üzerinden en geç Temmuz ayı sonuna kadar şirketçe pancar ekim alanı ve münavebe sınırları içerisindeki ekim miktarına uygun olarak yeniden düzenlenir. Ekimde kullanılacak tohum çeşidinin tespiti, temini ve üreticilere teslimi şirketlere veya fabrikalara aittir. Şirket tarafından gerekli görülmesi halinde bu işlev üretici temsilcilerine devredilebilir. Tohumun fiyatlandırılması ile ekimin yapılma şekli ve mücadele ile ilgili esaslar belirlenerek sözleşmede belirtilir. Şirketler veya fabrikalar bu hususlara sözleşmelerde yer verirler. Ayrıca, şirketler, üretimin yapılacağı alana ilişkin il, ilçe, belde/köy, ada, parsel ve tarla büyüklüğü gibi bilgileri ilgili pancar üreticilerinden temin ederler.

Hammaddenin teslim alınacağı alım merkezi, alımların başlama ve bitiş tarihleri ile ilgili esaslara sözleşmede yer verilir. Alım merkezine kadar olan hammadde taşıma ücretinin taraflardan hangisine ait olduğu ve ne şekilde tespit edileceği hükme bağlanır. Mücbir sebepler ve uygulama esasları belirlenir. Mücbir sebepler dışında üretilmesi taahhüt edilen A ve B kotası hammadde miktarından noksan hammadde teslim edilmesi halinde uygulanacak müeyyideler açıklığa kavuşturulur. Üreticilerce alım merkezinde teslim edilen hammaddedeki firenin tespitine ilişkin usul ve esaslar ile fire tespiti sırasında üreticileri temsilen gözlemci bulundurulmasına olanak sağlayacak hükümlere yer verilir. Üreticinin, teslim ettiği pancarın tartım sonucu ile fire ve/veya polar şeker oranına itiraz etmesi durumunda ikinci bir tartım işlemi ile fire ve/veya polar şeker analizi yapılır. Çiftçilere yapılan pancar bedeli ödemeleri hesaplamalarında son tartım işlemi ile fire ve/veya polar şeker analiz sonuçları esas alınır. Sözleşmede bunlara ilişkin hükümlere yer verilir.

Sözleşmede, aynı ve nakdi desteklerin miktarı, zaman ve şekli belirtilir. Üreticilerin talebi halinde yan ürünlerin dağıtımına ilişkin esaslara yer verilir. Hammadde bedel ödemelerinin şekil ve zamanı, gecikmesi halinde şirket tarafından üstlenilecek yükümlülükler hükme bağlanır.

Şirketler veya fabrikalar, Kurulca kendileri için belirlenen pancar ekim alanları dışından Kuruldan izin almaksızın hiçbir şekilde pancar temin edemezler. Şirketlerin, Kurulca kendileri için belirlenen pancar ekim alanları dışından pancar temin ettiklerinin tespiti halinde; tespiti yapılan pancar C pancarı, C pancarı karşılığı oluşan veya oluşacak şeker ise kendilerine tahsis edilen A kotası şeker üretim miktarı tamamlansın veya tamamlanmasın, C şeker olarak değerlendirilir. Şirketlerin, Kurulca kendileri için belirlenen pancar ekim alanları dışından pancar temin etmelerinin tespiti durumunda; tespit edilen pancarın C şeker olarak karşılığı şeker miktarı; pancar ekim alanı dışından temin edilen işlenen pancar miktarı ile hesaplamanın yapıldığı tarihte, kampanya bitmiş ise ilgili kampanya dönemine ait, kampanya bitmemiş ise kampanya başından hesaplama tarihine kadar olan döneme ait şirket veya fabrika randımanı

ile çarpılması suretiyle bulunur. Pancar ekim alanı dışından temin edilen işlenen pancar miktarı ise; tespitin yapıldığı pazarlama yılı kampanya döneminde gerçekleşen, kampanya bitmemiş ise bir önceki kampanya ortalaması şirket bedeli ödenen-işlenen (%) farkının, şirketin pancar ekim alanı dışından temin edilen bedeli ödenen pancar miktarı ile çarpımı neticesinde oluşan fire miktarının, şirketin pancar ekim alanı dışından temin edilen bedeli ödenen pancar miktarından çıkarılması sureti ile bulunur.”

Kurul tarafından gerekli görülmesi halinde, dünya borsa fiyatları, iç fiyatlar, arz talep dengesi, spekülasyon etkileri ve diğer ilgili hususlar dikkate alınarak ihracata yönelik olarak A kotasının belirli bir oranında olmak üzere şirketlerin C şeker üretimini sağlamak için sözleşmeli olarak C pancarı üretimine yönelik tedbirler alınabilir. Şirketler, C pancarı ve/veya B kotası pancarı temin etmesine karşın, C şeker veya B kotası şeker üretmediği durumlarda, temin edilen bu pancarlardan fiili olarak, üretilen şeker kotası türünün hammadde fiyatı ile teslim edilen pancarın fiyatı arasındaki farkı üreticiye öder.

Kurulun izniyle, bir başka şirketin ekim alanından pancar temin edecek olan şirketler pancar taahhüt alımlarını ve tesellümlerini, sahasından pancar temin edeceği şirketin ilgili yıl için uyguladığı münavebe planına uygun olarak gerçekleştirir. Başka şirketler tarafından sahasında pancar ekimi yapılan şirketler, ekim yapılacak söz konusu alanlarda son dört yılda sözleşme yapılan üreticiler ile bu üreticilerin pancar ekimi yaptıkları alanlara ilişkin ada/parsel numarası, münavebe planı ve sözleşme miktar bilgilerini ilgili şirketle paylaşır. Her iki şirketçe söz konusu münavebe planı üzerinde sağlanacak mutabakatın akabinde üreticilerle sözleşmeler düzenlenir. Düzenlenen sözleşmelere ilişkin üretici ve ekim yapılan alanlara ilişkin bilgiler, ekim yaptıran şirket tarafından, Kurumla ve sahasında pancar ekimi yaptığı şirketle paylaşılır. Kurul izniyle sahasında başka şirketler tarafından pancar ekimi yapılan şirket, paylaşılan bu bilgilerin doğruluğunu kontrol ederek tespit ettiği uygunsuzlukları Kuruma iletir. (Hammadde ve Şeker Fiyatları Yönetmeliği, 2002 ve Hammadde ve Şeker Fiyatları Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılması Hakkında Yönetmelik, 2009 ve 2016)

Ayrıca yönetmelikte sözleşmeye ek olarak tarlanın ekime hazırlanması, sulama, çapalama, gübreleme, zirai mücadele gibi teknik konuların yer aldığı "Teknik Şartlar" kitapçığı hazırlanması gerekliliğinden bahsedilmektedir. Yönetmelik'e göre sözleşmede yer alması bir diğer konuda cezai şartlar ve anlaşmazlık gibi durumlarda, sözleşme taraflarının çözüm için başvuracakları yetkili mahkemelerdir.

Söz konusu Kanun ve Yönetmeliklerde belirtildiği şekilde pancar ekimi öncesinde çiftçi/üreticilerle yapılacak olan sözleşmede pancar alım fiyatının belirlenmesi esası bulunmaktadır. Çizelge 5.17’de yıllara göre değişen pancar alım fiyatları görülmektedir.

Çizelge 5.17 : Yıllara göre pancar alım fiyatları.

Yıllar	Pancar Alım Fiyatı	Fiyatlardaki değişim
1999	27,00	164%
2000	33,75	125%
2001	50,00	148%
2002	74,00	148%
2003	88,31	119%
2004	98,91	112%
2005	99,00	100%
2006	92,00	93%
2007	96,00	104%
2008	110,00	115%
2009	116,00	105%
2010	118,00	102%
2011	125,00	106%
2012	135,00	108%
2013	144,00	107%
2014	158,00	110%
2015	190,00	120%
2016	190,00	100%

2001 yılında yürürlüğe giren ve şeker sektörüne fiyat belirleme serbestisi sunan Şeker Kanunu’nun yürürlüğe girmesinden sonra, 25 fabrikası ile toplam şeker kotasının yaklaşık %45-57’sini elinde bulunduran Türkşeker’in pancar taban alım fiyatı pancar alım fiyatlarının belirlenmesinde rol oynamaya devam ettiği düşünülebilir. Yeni düzenlemeye göre Türk Şeker Kurumu’nun görevlerini devralan GTHB, taban fiyatlarının belirlenmesinde girdi maliyetlerindeki değişimleri de göz önüne almaktadır.

Bu nedenle Türkşeker dışında kalan fabrikaların pancar alım fiyatları, Türkşeker pancar alım taban fiyatlarına eşit veya üzerinde oluşabilmektedir. Özel sektöre ait şeker fabrikalarında fiyatlar taban fiyatlar ile aynı düzeyde olurken kooperatif fabrikalarındaki fiyatların taban fiyatlarının üzerinde seyrettiği dönemlerin olduğu da görülmektedir. Bu durumun en büyük nedeni ise kooperatiflerin çiftçiyi destekleme rolünden kaynaklandığı düşünülebilir. Buna ek olarak kooperatiflerde yönetimlerin kooperatif üyeleri tarafından seçimle başa gelmesi ve kendilerini seçen çiftçilerin lehine bir fiyatlandırma yapmaya çalışmaları da taban fiyatın üzerinde bir alım fiyatının belirlenmesinde etkili olabilmektedir.

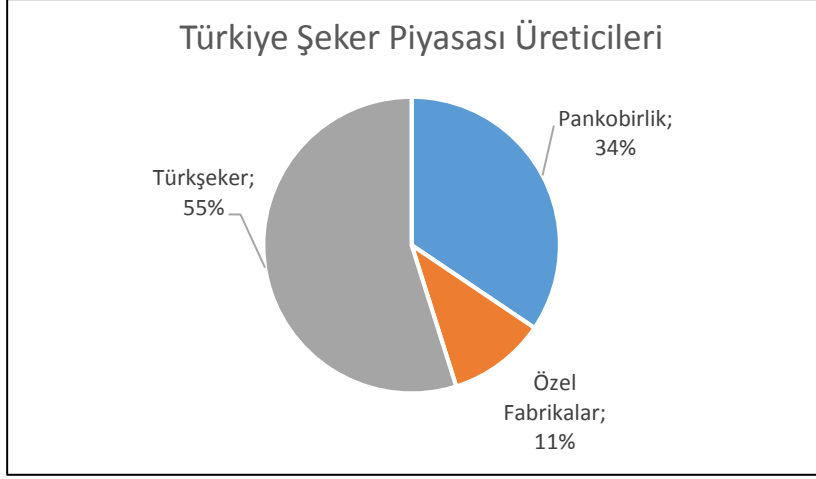
Şeker satış fiyatları da yine pancar alım fiyatlarında olduğu gibi şeker fabrikalarına fiyat belirleme serbestisi tanınmıştır.

5.3 Türkiye Şeker Piyasasının İşleyişi

Günümüzde, Türkiye’de şeker piyasasında; 7 farklı pancar şekeri üreticisi ve beş adet nişasta bazlı şeker üreticisi olmak üzere 12 üretici faaliyet göstermektedir. Buna ek olarak kota hakkı tahsis edilmeyen beş adet nişasta bazlı şeker üreten şirket bulunmaktadır. Bu 5 şirketin yıllık toplam üretim kapasitesi yaklaşık 350 bin ton olup, üretimlerinin tamamı ihracat amaçlı gerçekleştirilmektedir.

Bu çalışma kapsamında, 7 şeker üreticisi; kamu (Türkşeker), özel ve kooperatif olmak üzere 3 farklı grup altında değerlendirilmiştir. Bunlardan ilki Kamu İktisadi Teşebbüsü olarak, 25 fabrikası ile pancar şekeri üreticilerinin en büyüğü olan Türkşeker’dir. 3 ayrı özel şirkete ait olan Adapazarı, Kütahya ve Keskinkılıç Şeker Fabrikaları çalışma kapsamında özel sektör altında değerlendirilmiştir. Ayrıca özel sektör olarak geçen ancak bu çalışma kapsamında ayrıştırılması gerekliliği bulunduğu için Pankobirlik bünyesindeki fabrikalar kooperatif fabrikaları olarak gruplandırılmıştır. Pankobirlik, Amasya Şeker Fabrikası A.Ş., Kayseri Şeker Fabrikası A.Ş. ve Konya Şeker Fabrikası A.Ş.’yi bünyesinde bulundurduğu toplam 5 şeker fabrikasını temsil etmektedir.

2016/2017 yılı şeker üretim miktarlarını gösteren Şekil 5.1’den de görülebileceği gibi Türkşeker 25 fabrika ile Türkiye şeker üretiminin %55’ini karşılarken, Pankobirlik 5 fabrika ile %34’ünü karşılamaktadır.

Şekil 5.1 : Türkiye şeker üretiminde şeker üreticilerinin payı.

Türkiye şeker piyasasını değerlendirecek olursak; ürün özellikleri açısından, üreticilerin piyasaya arz ettikleri şekerin benzer özelliklere sahip olduğundan bahsedilebilir. Diğer taraftan piyasadaki fiyat avantajları sebebiyle; NBS'lerin sanayide şeker ikamesi olarak yoğun şekilde kullanılması da piyasaya sunulan şekerin güçlü bir ikamesinin bulunduğunu göstermektedir. Türkiye şeker piyasası, devlet müdahalesi olarak karşımıza çıkan kota uygulamaları sebebiyle piyasaya giriş ve çıkış önünde engellerin bulunduğu bir piyasadır.

Türkiye şeker piyasanın fiyatlandırma mekanizması incelendiğinde; Şeker Kanunu ile şeker satış fiyatının belirlenmesinde üreticilere fiyat belirleme serbesti tanınmıştır ancak fiyatın sadece arz talep dengesine göre fiyatlandırılmadığı aynı zamanda en büyük üretici olan Türkşeker'in satış fiyatına göre devlet kontrolü ile yönlendirildiğinden bahsedilebilmektedir.

Şeker piyasasına girdi olarak dahil olan pancar piyasasında ise küçük sayıda çok fazla çiftçinin sahipliğinde olan Pankobirlik ise tek üretici konumundadır. Ancak pancar fiyatları açısından değerlendirildiğinde bu durum; monopol piyasalarda olduğu gibi fiyatların tek tedarikçi olan Pankobirlik tarafından belirlendiği anlamı da taşımamaktadır.

Bu aşamada; endüstriyel olarak pancar şekerinin ikamesi olarak kullanılabilen NBS piyasasının da değerlendirilmesi önemlidir. Türkiye'de yıllara göre değişen pancar şekeri ve NBS fiyatlarının bulunduğu Çizelge 5.18'den de görülebileceği gibi Türkiye'deki NBS fiyatları, pancar şekeri fiyatlarının altındadır seyretmektedir. Diğer taraftan; Türkiye NBS fiyatları, Dünya NBS fiyatlarından daha yüksek seviyelerdedir.

Bu durumun; Türkiye NBŞ fiyatlarının ikame ürün olan pancar şekerine göre konumlandırılmasından kaynaklandığı düşünülebilir.

Çizelge 5.18: Yıllara göre Türkiye şeker ve NBŞ satış fiyatları.

Yıllar	Pancar Şekeri	NBŞ
2011/12	1,93	1,37
2012/13	2,11	1,47
2013/14	2,33	1,57
2014/15	2,52	1,74
2015/16	2,7	1,87

Kaynak: Türkşeker Sektörü Raporu, 2017

NBŞ'lerin hammaddesi olan mısırdaki, pancar piyasasının aksine tam rekabet piyasasının varlığı daha net şekilde hissedilmektedir. Çok fazla alıcının olduğu mısır piyasasında rekabetçi piyasa yapısı ve pancarda olduğu gibi bölge bazında kota uygulamaları bulunmaması sebebiyle sözleşmeli tarım uygulanmamaktadır. Kota uygulamasının olmadığı mısır piyasasında devlet piyasayı düzenleme görevini Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO) üzerinden gerçekleştirmektedir. TMO, mısır hasadının yoğun olduğu Eylül - Aralık aylarında çiftçilere sunduğu lisanslı depoculuk hizmeti ve taban fiyat ile alım uygulaması ile fiyatların arz fazlası sebebiyle düşmesini engelleyerek çiftçi lehine piyasayı düzenleyici rol üstlenmektedir.

Çizelge 5.19'dan da görülebileceği gibi pancarın aksine Türkiye'de mısırın verimi (hektar başına elde edilen mısır miktarı) diğer ülkelere kıyasla daha yüksektir. Bu durumun ekim alanlarının veya iklim koşullarının uygunluğu gibi farklı sebepleri olabileceği gibi rekabetçi piyasa yapısının varlığı da göz ardı edilmemelidir.

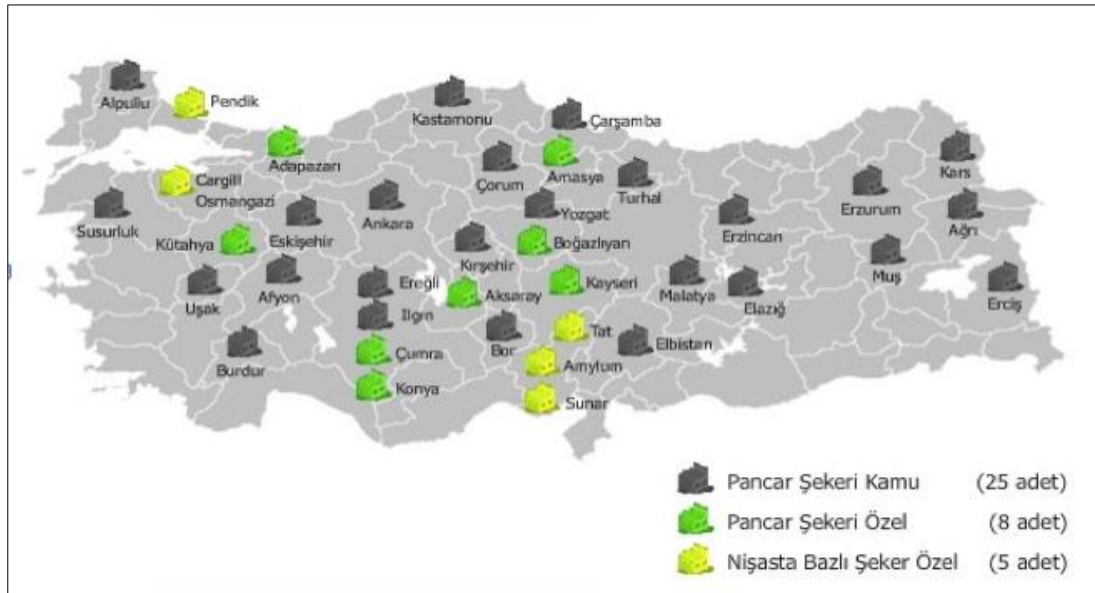
Çizelge 5.19 : Ülkelere göre mısır verimleri (ton/ha).

	Mısır verimi
ABD	11,0
Çin	6,0
AB	6,6
Arjantin	7,3
Türkiye	10,3
Dünya	5,7

Pancar şekeri ile NBŞ fiyatlarının etkileyen faktörler arasında pancar alım fiyatlarının mısır alım fiyatlarına göre yüksek olmasının yanı sıra pancar şekeri üretim maliyetlerinin de NBŞ üretim maliyetlerinden daha yüksek olduğu bilinmektedir. Üretim prosesleri benzer özellikler göstermesine karşın pancar şekerinin üretim maliyetlerinin NBŞ üretim maliyetlerinin üzerinde olmasının farklı sebepleri bulunmaktadır. Şeker fabrikalarının özellikle devlet yönetimindeki çoğunluğunda yatırım yapılmamasından kaynaklı eski teknoloji ile üretime devam edilmektedir. Bu durumun maliyetleri yükseltici etkisi olduğu bilinmektedir. Özellikle kamuya ait şeker fabrikalarının istihdama da katkı sağlama misyonu nedeniyle personel giderlerinin daha yüksek seviyelerde gerçekleşmesi ve rekabetçi olmayan piyasa yapısının verimlilik odaklı çalışmayı teşvik etmemesi, üretim maliyetlerinin olumsuz şekilde etkileyen diğer faktörler arasında sayılabilir.

5.3.1 Hammadde temini

Şeker fabrikaları ile şeker pancarı üreticileri arasında sözleşmeli tarım ilişkisi bulunmaktadır. Bu nedenle pancar alımı yapacak fabrikanın ilk olarak kotasına göre münavebe haritalarına uygun şekilde bölge sınırları içinde ekim yapılacak alanları belirlemesi gerekmektedir. Şeker fabrikalarının pancar alımı yapabilecekleri bölgeler yasal düzenlemeler ile belirlenmiş durumdadır. Şekil 5.2’de Türkiye bulunan pancar şekeri fabrikaları ile NBŞ şeker fabrikalarının yerleşimi gösterilmiştir.

Şekil 5.2: Türkiye şeker ve NBŞ fabrikalarının yerleşimi.

Pancar bir münavebe bitkisidir ve 2001 yılından itibaren aynı alana dört yılda bir ekilebilmektedir. Sadece Türkiye Şeker Fabrikaları bünyesindeki Erciş, Kars ve Muş Şeker Fabrikalarının ekim bölgesinde üç yılda bir ekilebilmektedir. Ekim nöbeti de denilen münavebe aynı arazide belirli bitkilerin, belirli bir sıra ile yetiştirilmesidir. Ekim nöbetinde amaç; toprağın üretkenliğinin sürdürülebilmesi ve birim alandan elde edilen verimin artırılmasıdır. Aynı arazide üst üste yetiştirildiklerinde verimleri düşen tarım ürünleri münavebeli olarak ekilmelidir ve pancar da münavebeli ekilmesi gereken tarım ürünleri arasındadır. Bu nedenle fabrikalar ekim yapılacak alan ve köyleri belirlerken münavebe haritalarını da dikkate almaktadırlar.

Hammadde temin sürecinde; fabrikalar, münavebe haritalarına uygun olarak belirledikleri ve pancar alımı yapacakları köyleri ve yerel kooperatifleri ziyaret ederek alım yapılacağı duyurusunda bulunurlar. Pancar ekimi yapmak isteyen çiftçilerin çiftçi belgesi olması zorunludur. Çiftçi belgesi, tarımsal arazinin bulunduğu bölgedeki ziraat odaları tarafından düzenlenen ve ilgili kişinin meslek olarak tarımsal faaliyetlerle uğraştığını gösteren resmi bir belgedir. 2005 yılında başlatılan bu uygulama ile çiftçilerin kayıt altına alınması ve tarım destek faaliyetlerinin planlanması amaçlanmaktadır. Pankobirlik bünyesinde bulunan şeker fabrikalarında ise öncelikli olarak kooperatif üyesi çiftçilerden pancar alımı yapıldığı bilinmektedir. Burada amaçlanan aktif olarak ekim yapan kooperatif üyesi çiftçilere öncelik tanınmasıdır.

Fabrikalar, alım duyurusuna istinaden ekim yapmak isteyen çiftçilerin pancar taahhüt miktarlarını toplar ve pancar ekim taahhütü veren çiftçiler ile sözleşme yaparlar. Şeker fabrikaları, bulundukları bölgedeki tek alıcı konumundadırlar. Benzer şekilde bölge kooperatiflerinin de bölgede bulunan şeker fabrikasına hammadde temini sağlayan tek üretici konumunda olduğu düşünülebilir ancak şeker fabrikalarının kooperatifler yerine ekim yapan çiftçilerle anlaşma yapması ve pancar taahhütünün kooperatif üzerinden toplu şekilde yapılmaması sebebiyle tam olarak bir monopolyden bahsetmek mümkün değildir.

Fabrikalar ve pancar çiftçileri arasında yapılan sözleşmede; A, B ve C kotalarına göre belirlenmiş pancar alım fiyatları ve çiftçilerin taahhüt ettiği pancar miktarı, pancar alım fiyatının hesaplanacağı polar oranı, fire analizi yöntemi ve taban fire oranı, pancarın teslim edileceği zaman ve yer ile ilgili detaylar yer almaktadır. Çiftçiler pancarı direkt olarak fabrikaya teslim edilebileceği gibi ekim arazilerine yakın yerlerde bulunan ve

kantar adı verilen pancar toplama merkezlerine de teslim edilebilmektedir. Sözleşmede teslim yerine göre oluşacak nakliye masraflarının kimin tarafından ve hangi bedeller üzerinden karşılanacağı da belirtilmektedir. Ayrıca sözleşmede, üreticilere verilecek olan tarımsal destekler ve avanslar, teslim edilecek yere göre ödenecek nakliye bedelleri, pancar bedeli ödemeleri ve ödeme takvimi ile aynı destekler yer almaktadır. Fabrikaların inisiyatifinde olan şeker ve küspe destekleri de çiftçilere uygun fiyatlı satış veya pancar bedelinden mahsup etme şeklinde gerçekleşebilmektedir. Küspe, zengin besin içeriği sebebiyle hayvan yemi olarak kullanılan şeker yan ürünüdür. Fabrikaların sözleşme ile çiftçilere verilen bu taahhütlere istinaden çiftçilerde sözleşmede belirtilen alanlarda ekim nöbeti uygulamayı ve sözleşmede yer alan teknik koşullara uygun olarak ürünü yetiştirmeyi taahhüt ederler.

Sözleşmelerdeki fiyatlar, A ve B kotası pancar için, 4634 sayılı Şeker Kanunu'nun 5. maddesi ve Hammadde ve Şeker Fiyatları Yönetmeliği esaslarına göre şeker fabrikaları ve çiftçiler arasında varılacak mutabakata göre belirlenmektedir. Mutabakat sağlanmaması halinde, taraflardan herhangi birinin talebi üzerine GTHB tarafından hakem heyetleri görevlendirilebilir. Pancar fiyatları; pancar ekiminin başlamasından önce yapılan görüşmeler ve mutabakat sonrasında, en geç kasım ayı sonuna kadar belirlenmiş olur. C pancarının fiyatı ise Dünya borsa fiyatları da göz önünde bulundurularak fabrikalar tarafından üretici gözlemcileri nezaretinde belirlenmektedir. Çiftçiler C kotası kapsamında ürettikleri şeker belirlenen bu fiyattan verip vermeme hakkına sahiptir.

Pankobirlik bünyesindeki şeker fabrikalarında, kooperatif üyelerinin desteklenmesi amacıyla geçmiş yıllarda pancar alım taban fiyatlarının üzerinde bir fiyatla pancar alımı yapıldığı bilinmektedir. Ancak son yıllarda destek uygulamaları girdi maliyetlerinin azaltılması yönüne kaydırıldığı ve fiyat desteği yerine tarımsal faaliyetleri arttıracak desteklere ağırlık verilmeye başlandığı gözlenmektedir.

Sözleşmelerde, belirtilen fiyat 16 polar şeker içeren firesi düşülmüş net pancar fiyatıdır. Pancar polar ölçümü fabrikalarda yer alan laboratuvarlarda gerçekleştirilir. Genel olarak % 16 polar şeker varlığının üstünde oluşacak her bir polarizasyon derecesi fazlalığı için (alım fiyatının 1/16'sı kadar) ilave ödemede, % 16 polar şeker

varlığının altında oluşacak her bir polarizasyon derecesi noksanlığı için de (alım fiyatının 1/16'sı kadar) eksik ödeme yapılır.

Sözleşmelerde fire oranıyla ilgili taban fire oranı ve fire ölçüm detayları belirtilir. Fire ölçümü fabrikaların laboratuvarlarında gerçekleştirilir. Toplam fire oranı bu fire ölçümlerine ek olarak sözleşmede yer alan taban fire oranının eklenmesiyle belirlenir. Taban fire oranı teslim edilen pancarlardan kesilerek ayırt edilemeyen baş ve kuyruk fireleri gereği ölçümlenen fireye eklenmektedir. Üreticilerin fire analizine itiraz etme hakları mevcuttur. Bu durumda pancarlar ikinci kez analiz edilir. Üreticiler analiz sonucunu kabul etmedikleri takdirde ürünü teslim edip etmeme hakkına da sahiptirler.

Pancar teslim alım tarihleri fabrika tarafından belirlenir ve yazılı olarak üreticilere duyurulur. Alımların başlama tarihinin tespitinde, fabrikaların işleme kapasitesi, rekolte, pancarın gelişme durumu gibi hususlar göz önünde bulundurulur. Pancarlar, fabrika yetkililerince hazırlanan ve üreticilere duyurulan bir program dâhilinde alınır. Üreticiler bu programa uygun şekilde; ürettikleri pancarı öngörülen gün ve zamanda belirlenen taşra kantarlarına veya fabrikaya direkt olarak teslim ederler. Sözleşmelerde üreticilerin bağlı oldukları kantarlara veya fabrikaya teslim edecekleri pancarların taşıma maliyetlerinin sorumluluğuyla ilgili detaylarda yer almaktadır.

Sözleşmelerde ayrıca mücbir sebepler dışında verilen taahhütün yerine getirilmemesi veya eksik ya da fazla yerine getirilmesi durumları içinde alım ve cezai şartlar yer alır. Genel olarak uygulamada, taahhütün üstünde kalan miktarın alınıp alınmayacağını ve alınacak ise fiyatın ne olacağını fabrika belirlemektedir. Fabrika tarafından belirlenen fiyata karşılık üretici pancarı teslim edip etmemekte serbesttir.

Fabrikalar tarafından yapılan sözleşmelere istinaden eğer fabrikanın bulunduğu ekim bölgesinde taahhüt edilen pancar miktarı fazla ise fabrika bu miktarı C kotası kapsamında daha düşük fiyatla alabilir veya hiç almayabilir. Eğer taahhüt edilen miktarlar yetersiz kalır ise; eksik kalan miktarı kendisine tahsis edilen kota kadar üretim yapabilmek için dış bölgelerden karşılama yoluna gitmektedir. Bu durumda pancar alımı yapılacak dış bölge ve alınacak pancar miktarı için GTHB'na başvurur.

Fabrika alım yapacağı dış bölgeyi belirlerken lojistik maliyetlerini de göz önüne alarak yakın dış bölgelerden pancar ekimi fazla olan köyleri tercih etmeye çalışmaktadır. GTHB'nın onay verdiği dış bölge ve miktarlara göre kendi sınırları içinde yaptığı gibi

köylerle ve yerel pancar ekici kooperatifleri ile iletişime geçerek bu bölgelerden taahhüt veren çiftçiler ile sözleşme yapar.

Fabrikalar; yakın bölgeleri tercih ederek lojistik maliyetlerini düşürmeyi amaçlamaktadırlar. Ayrıca dış bölge seçiminde, alım yapılacak dış bölgede üretilen pancar miktarı da önemlidir. Örneğin; bölgedeki fabrika kotasının üzerinde pancar üretimi olan bölgelerin tercih edilmesi ile alım fiyatları A ve B kotası pancar alım fiyatlarının altına düşebilmektedir. Böylece fabrikalar, dış bölgeden alım yapabilecek için katlanacakları ek lojistik maliyetlerini de düşürmeye çalışırlar. Bu durumun bölge fabrika ihtiyacının üzerinde ekim yapılan bölgelerdeki çiftçiler açısından da avantajları bulunmaktadır. Örneğin; bölge fabrikasının ihtiyacı üzerinde ekim yapan çiftçiler, pancarlarını C kotası kapsamında kendi bölgesindeki fabrikaya tedarik etmek yerine dış bölgeden bir fabrikaya taban fiyatının altında ancak C kotası fiyatının üzerinde bir fiyatta satarak, kazancını nispeten arttırabilir.

Sözleşme ile fabrikalar, üreticilere aynı ve nakdi avans desteklerinde bulunmaktadır. Mart - Mayıs aylarında yapılan ekim sonrası, pancar bedeli ödemeleri genellikle Aralık ayı sonunda başlamaktadır. Bu süre zarfında çiftçilerin desteklenmesi için fabrikalar tarafından sözleşmede belirtildiği şekilde çiftçilere nakdi avans olarak ekim, çapalama, sulama ve söküm süreçlerinde avans dağıtımı yapılabilmektedir. Çapalama, sulama ve söküm zamanlarında ödenen avanslar fabrika tarafından daha sonra ödenecek pancar bedelinden mahsup edilebilmektedir. Verilecek olan avanslar ve ödeme zamanları sözleşmelerde detaylandırılmaktadır. Aynı avanslar ise, çiftçinin ihtiyacı olan tohum, gübre, ilaç girdilerinin temini konusunda verilen desteklerdir. Bu destekler toplu satın alma anlaşmaları ile yapılarak temin edilen girdilerin, çiftçilere ödenecek pancar bedelinden mahsup etmek şartıyla dağıtılması şeklinde gerçekleştirilmektedir. Aynı ve nakdi avanslarla ilgili uygulama detayları fabrika ve üreticiler arasında yapılan pancar alım sözleşmesinde detaylı şekilde yer almakta ve fabrikalara göre değişiklik gösterebilmektedir.

Hem uygun maliyette olmaları, hem de şeker üretiminde istenilen kaliteyi sağlayabilecek verimde pancar üretimi için fabrikalar tarafından temin edilen tohum, gübre, ilaç gibi girdilerin kullanımı esastır. Bu nedenle, fabrikalar tarafından temin edilmeyen girdilerin kullanılmasıyla meydana gelebilecek sorunlardan üretici sorumlu

tutulabilmektedir. Fabrika zirai mücadele konusunda da çiftçilere sözleşme kapsamında belirtilen şekilde teknik destek verebilmektedir.

5.3.2 Üretim faaliyetleri

Türkiye şeker piyasasının işleyişi kapsamında üretim faaliyetlerini değerlendirdiğimizde fabrikaların üretim maliyetlerini arttıran farklı faktörler karşımıza çıkmaktadır.

Şeker fabrikaları, pancar hasat zamanına bağlı olarak kısıtlı sürede üretim yapması gereken fabrikalardır. Mart – Mayıs ayları arasında ekimi gerçekleştirilen pancar, Ekim – Aralık ayları arasında hasat edilmektedir. Depolanamayan bir tarım ürünü olması sebebiyle de Ekim – Aralık ayları arasına denk gelen hasat zamanında işlenmeleri gerekmektedir. Bu nedenle fabrikalar “Kampanya” dönemi olarak adlandırılan bu 3 aylık süre zarfında tam kapasite ile üretim yaparak tahsis edilen kota miktarı kadar şeker üretimi gerçekleştirmek durumundadırlar. Bu dönem dışında kalan ve genel olarak fabrika bakımlarının yapıldığı “Revizyon” döneminde ise fabrikalar aktif olarak çalışmamakta ve üretim yapılmamaktadır. Bu durum üretim maliyetlerini arttıran bir etken olarak değerlendirilebilir.

Buna ek olarak özellikle kamu yönetimindeki fabrikalarda yatırım yapılmadığından eski teknoloji ile üretime devam edildiği görülmekte ve bu durum üretim maliyetlerini arttıran bir diğer etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin şeker fabrikalarının kurulduğu yıllardaki teknoloji ile çiftçilerden gelen pancar, üretim öncesinde kısa süreli olarak depolandığı silolardan fabrika üretim alanına su yardımı ile taşınmaktaydı. Ancak günümüzde gelişen teknoloji ile birlikte silolardan su püskürtülen kanallar yardımı ile pancarın fabrikaya taşınması yerini su tüketiminin azaltıldığı kuru taşıma yöntemine bırakmıştır. Kuru taşıma ile pancar silolardan fabrikaya bantlar yardımı ile taşınarak üretim maliyetleri düşürülmektedir. Ancak Türkiye’de gerekli yatırımların yapılmadığı fabrikalarda halen su ile taşıma yapılan eski teknoloji kullanımına rastlanmaktadır. Ayrıca iyi uygulama örnekleri incelendiğinde; üretim maliyetlerinin düşürülmesi amacı ile üretim yapılan kampanya sürelerinin uzatılması için çalışmalar yapıldığı ve İngiltere’deki bazı fabrikalarda kampanya süresinin 3 aydan 200 günlere kadar uzatıldığı gözlenmektedir. Örneğin; yapılan yatırımlar ile nihai ürün yerine üretim aşamasında ara kademede elde edilen “şerbet” yarı mamulünün daha sonra kristalize edilmek üzere geniş havalandırma

tanklarında depolanması ile üretimin daha uzun süreler yayılması ve bu sayede fabrika üretim süresinin yaklaşık 60 gün uzatılması mümkün olabilmektedir. Böylece fabrikanın daha uzun süre aktif kalması ile üretim maliyetlerinin de düşürülmesi sağlanmaktadır. Diğer bir iyi uygulama örneği de şeker üretim sürecinde açığa çıkan yan ürünlerin değerlendirilmesi ile şeker fabrikalarının gelirlerinin arttırılmasıdır. Örneğin pancarın tarladan hasat edilmesi sırasında pancara karışan taşlar ve toprak, üretimin ilk aşamasında ayıklanarak ve ayrıştırılarak satılabilmektedir. Böylece fabrikaya ek gelir sağlanabilmektedir. Özellikle pancarla birlikte fabrikaya ulaşan toprağın son derece verimli ve zengin bir toprak çeşidi olması sebebiyle alıcılar ve özellikle çiftçiler tarafından tercih edilmektedir. Fabrikaya ek gelir sağlayabilecek bir diğer iyi uygulama örneği de şeker üretimi sırasında kullanılan sıcak suyun fabrika alanına yakın bölgelerde kurulan seralarda değerlendirilmesidir.

Türkiye’de özellikle kamu bünyesindeki şeker fabrikaların istihdam yaratma amacıyla personel maliyetlerinin de çok yüksek olduğu bilinmektedir. Personel maliyetlerinin yüksek olması da üretim maliyetlerini arttıran bir diğer etken olarak değerlendirme mümkündür.

5.3.3 Fiyatlandırma mekanizması

Üretilen şekerin satış fiyatlarının belirlenmesi, Kanun’da belirtildiği şekilde şeker fabrikasını işleten gerçek ve tüzel kişiler tarafından serbestçe belirlenebilmektedir. Uygulamaya bakıldığında; şeker arzının %55’ini elinde bulunduran Türkşeker’in etkin şekilde fiyat belirleyici rol oynadığı görülmektedir. Çizelge 5.20’den görülebileceği gibi yıllara göre değişkenlik göstermekle birlikte Türkiye ortalama şeker fiyatları, Türkşeker’in belirlediği fiyatların +/- %1-2 değişmektedir.

Çizelge 5.20 : Türkşeker ve Türkiye ortalama şeker satış fiyatları.

Yıllar	Türkiye Ortalama	Türkşeker
2011/12	1,93	1,97
2012/13	2,11	2,12
2013/14	2,33	2,28
2014/15	2,52	2,50
2015/16	2,70	2,68

Ayrıca şeker üretiminin yılda sadece 3 ay boyunca gerçekleşmesi ancak satışın yıl tamamına yayılması da yıl içinde fiyatların belirlenmesinde rol oynamaktadır. Örneğin şeker arzının yüksek olduğu Ekim - Ocak dönemlerinde fiyatlar değişebilmekte veya şeker fabrikalarının şekeri stoklama ve elde tutma maliyetleri de fiyatlandırmayı etkilemektedir. Fabrikaların ürettikleri şekerin kalitesi, miktarı (perakende veya toptan satış) ve satılan şekerin teslimat şekline (nakliye bedellerini de göz önüne alacak şekilde) göre de fiyatlar farklılaşabilmektedir.

6. PANKOBİRLİK İNCELEMESİ

Türkiye ekonomisinde tarım sektörü kooperatifçilik uygulamalarının ilk görüldüğü ve merkezi kooperatif yapılanmasının tam olarak sağlandığı bir sektördür. Pankobirlik Türkiye'deki pancar ekici kooperatiflerinin merkez birliği olarak tüm pancar çiftçilerini bir araya getirmekte ve şeker piyasasında aktif rol oynamaktadır.

6.1 Pankobirlik'in Yapısı

Tarım kesiminde hizmet kooperatifleri grubunda yer alan ve 1163 sayılı Kooperatifler Yasası kapsamına giren Pancar Ekicileri Kooperatiflerinin örgütlenmesi, Türkiye şeker fabrikalarının kurulumlarının hız kazandığı 1951 yılında başlamıştır. Pancar ekicileri; Türkiye Şeker Sanayii'nin geliştirilmesi için alınan kararların uygulamaya konmasıyla birlikte kooperatifler halinde örgütlenmeye başlamıştır.

1163 sayılı Kooperatifler Kanunu'nun temelini oluşturan kooperatiflerin ortak çıkarlarının korunması ve ortak hedeflerin gerçekleştirilmesi, kooperatiflerin faaliyetlerinin koordine edilmesi ve dış ülkelerle ilişkilerinin düzenlenmesi amacıyla birlikler, merkez birlikleri ve Türkiye Milli Kooperatif Birliği şeklinde üst yapı organizasyonları kurulması sağlanmıştır.

1163 sayılı Kooperatifler Kanunu'nun yürürlüğe girmesinden sonra Pancar Ekicileri Kooperatifleri, birlik kurmak üzere harekete geçmiş ve Raiffeisen modeli benimsenerek, 31.03.1972 tarihinde Pankobirlik kurulmuştur.

Pankobirlik, 31 Pancar Ekicileri Kooperatifinin üst örgütlenmesi olarak Kooperatifler Birliği şeklinde yapılanmıştır. Pankobirlik'in Pancar Ekicileri Kooperatiflerinin yönetimleri tarafından seçilen ayrı bir yönetim yapılanması mevcuttur.

Pankobirlik Ana Sözleşmesi'ne göre; Pankobirlik'in organları; Genel Kurul, Yönetim Kurulu ve Denetim Kurulu'ndan oluşur. Genel Kurul bütün ortakları temsil eden en yetkili organ olarak, ortakların, yönetim kurullarından seçilecek en çok beşer kişilik temsilci gruplarının katılımından oluşur. Son 3 aydan önce ortak olmak kaydıyla her ortak Genel Kurula katılma hakkına sahiptir.

Pankobirlik Ana Sözleşmesi'nde de belirtildiği gibi Pankobirlik'in; bünyesindeki ortak kooperatiflerin her türlü ihtiyaç ve girdisini temin etmek, bu girdileri sağlayan tedarikçi firmalar ile bayilik anlaşmaları yapmak veya bu tesislere ortak olmak, kiralamak veya işletme haklarını devralmak gibi amaçları bulunmaktadır. Ayrıca ortak kooperatiflerin üyelerinin pancar ve pancar dışında her türlü bitkisel ve hayvansal ürünler üretmesini de desteklemektedir. Bunun için bu ürünlerin işlenmesini, değerlendirilmesi, pazarlanmasını ve gerektiğinde ihracatını sağlamak amacıyla çalışmalar yapmak da yine Pankobirlik'in amaçları arasındadır. Bu amaçlar kapsamında; şirket veya tesisler kurabilir ya da bu amaçla kurulmuş şirket ve kuruluşlara iştirak edebilir. Kooperatif ortaklarına her türlü sözleşmeli, kredili ve kontrollü bitkisel ve hayvansal üretim yaptırmak veya benzer modelleri uygulamak da birliğin amaçları arasında belirtilmiştir. Tüm bu faaliyetlerle ilgili olarak gerektiğinde kendisi ve ortak kooperatifleri adına kredi almak veya gerektiğinde alınacak kredilere aracı olmak da Ana Sözleşme'de bahsi geçen amaçlar arasındadır.

6.2 Şeker Piyasasında Pankobirlik'in Rolü

Günümüzde; AB'ne üye ülkelerde kooperatiflerin piyasa içindeki paylarının Türkiye'ye kıyasla daha yüksek olduğu bilinmektedir. Örneğin AB ülkelerinde kooperatiflerin payı gıda sanayinde %50, tarımsal girdi temininde %55, satış pazarlama aktivitelerinde %60 ve ihracatta %50'den fazladır. Pancar şekeri sektöründe; AB ülkelerinde kooperatiflerin payı ortalama %70 düzeylerinde iken ABD'de de şeker sektörünün tamamı kooperatiflerin elindedir. Türkiye'de ise pancar şeker sanayinin sadece %40'ı kooperatiflere aittir.

Türkiye'de pancar şeker sanayinin %40'ını elinde bulunduran Pancar Ekicileri Kooperatifinin üst birliği olan Pankobirlik, Türkiye'de şeker pancarı ekimi ve üretimi ile şeker sanayinde önemli paya sahiptir. Türkiye şeker üretiminin yıllara göre değişmekle beraber yaklaşık %40 kadarını Pankobirlik gerçekleştirmektedir. Türkiye'nin tüm şeker kotasını karşılayacak şeker pancarının üretimini üyesi olan pancar çiftçileri tarafından gerçekleştirildiği göz önüne alındığında Pankobirlik Türkiye şeker piyasasının en önemli oyuncusu olarak değerlendirilebilir. (Türkşeker Sektör Raporu, 2016)

Kooperatifler bünyesindeki 5 şeker fabrikasında Pankobirlik ve bünyesindeki Pancar Ekicileri Kooperatiflerinin değişen oranlarda hisseleri bulunmaktadır. Örneğin Konya Şeker Fabrikası'nda en büyük hisse Konya Pancar Ekicileri Kooperatifine ait olmak üzere Pankobirlik ve bünyesindeki 16 Pancar Ekicileri Kooperatifinin hissesi bulunmaktadır. Kayseri Şeker Fabrikası'nın ise en büyük hissesi 56% ile Kayseri Pancar Ekicileri Kooperatifine ait olmak üzere toplam 30 ortağı bulunmaktadır. Amasya Şeker Fabrikası ise yine büyük ortaklar Amasya ve Turhal Pancar Ekicileri Kooperatifleri olmak üzere Şeker Bank'ın da olduğu bir ortaklık yapısına sahiptir.

Pankobirlik bünyesindeki bulunan kooperatiflerden Konya Pancar Ekicileri Kooperatifi'nin 1950'li yıllarda hizmete soktuğu Konya Şeker Fabrikası, ilerleyen yıllarda hızlı bir büyüme kaydetmiş, 2007'de Torku markasını, 2008'de Anadolu Birlik Holding'i kurmuştur. Bugün pancar ve şeker dışında süt, et, sulama gibi hizmetleri de bulunan ve özünde kooperatif olan firmanın ayrıca ihraç ettiği gıda ürünleri de bulunmaktadır.

6.3 Pankobirlik Modeli

Pankobirlik bir üretici kooperatifler birliği olarak karşımıza çıkmakta ve hem tarımsal üretim için gerekli olan gübre, tohum ve ilaç gibi girdilerinin teminindeki, hem de tarımsal ürünlerin satış ve pazarlama konusundaki destekleri ile üretici kooperatifleri altında yer alan tedarik ve pazarlama kooperatif özelliklerinin ikisini de bünyesinde barındırmaktadır. Geleneksel kooperatif ve yeni nesil kooperatif sınıflandırması göre değerlendirdiğimizde; Pankobirlik oy hakkı, giriş hakkı, başlangıç sermayesi gibi kooperatiflerin sınıflandırılması bölümünde bahsi geçen kriterlere göre geleneksel kooperatif modeli olarak görülebilir. Ancak Pankobirlik ve bünyesindeki 16 pancar kooperatifinin Torku markasını yaratması, holdingleşme kararları ve iştirakler ile rekabetçi piyasalara giriş ile geleneksel kooperatiflerden farklı olarak uzun vadede kar odaklı yaklaşımın benimsenmesi ile yeni nesil kooperatifçilik yönünde adımlar atılabileceği öngörülmektedir.

Rehber (2006)'ya göre de yeni nesil kooperatifler, üreticiler tarafından sağlanan hammaddelerin belirli işlemlerden geçirilerek işlenmiş ürün haline çevrilmesi ile katma değer sağlamayı amaçlamaktadırlar. Pankobirlik'in katma değerli ürünler üretilmesi yolunda yaptığı yatırımların yeni nesil kooperatiflerin bu amaçları ile

örtüştüğü de düşünülebilir. Ancak yönetime katılım, üyelik serbestisi ve gelirlerin dağıtımını prensipleri gibi yeni nesil kooperatiflerin geleneksel kooperatiflerden ayrıştığı noktalarda Pankobirlik geleneksel kooperatif karakteristiklerini sergilemeye devam etmektedir.

Pankobirlik, yukarıda bahsedildiği gibi bir kooperatifler birliği olarak yapılanmış ve üyelerinin büyük işletmeler karşısında birleşerek pazarlık güçlerinin arttırılması ve rekabetçi piyasa yapısının oluşturulmasına katkı sağlamaktadır. Neoklasik iktisat teorisine göre kooperatifler rekabetçi piyasa düzeninin oluşuma katkı sağlayan örgütlenmeleridir. Bu anlamda Pankobirlik neoiktisat teorisinde savunulduğu şekliyle pancar üreticilerini birleştirerek rekabetçi piyasa düzeninin oluşuma destek vermektedir. Diğer taraftan tüm üreticilerin tek bir çatı altında birleşmesinin monopol bir yapılanmayı da beraberinde getirdiği düşünülebilir. Pankobirlik'in dikey entegrasyon ile şeker fabrikalarını da bünyesine katması uzun vadede şeker piyasasında hali hazırda etkin olmayan tam rekabetçi yapının tekelleşme yönünde bozulmasına da yol açabileceği göz ardı edilememelidir.

Kooperatiflerin oluşum nedenlerini açıklamak için kullanılan yaklaşımlardan biri de Yeni Kurumsal İktisat'tır. Bu yaklaşım çerçevesindeki işlem maliyetleri teorisi, örgütlerin kendi içlerinde veya dikey entegrasyon / ortaklıklar şeklinde diğer ekonomik birimlerle kurdukları yapılar ile işlem maliyetlerinin minimuma indirilmesi gerekliliği savunmaktadır. Teori, kooperatiflerin oluşum nedenlerini açıklarken işlem maliyetlerinin minimize edilmesi üzerine odaklanmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde kooperatiflerin Pankobirlik çatısı altında birleşmesi işlem maliyetlerinin minimize edilmesine fayda sağlamaktadır. Örneğin girdi temininde fiyat araştırmalarının yapılmasında oluşacak bilgi edinim maliyetleri, izleme ve denetleme maliyetleri gibi maliyetler Pankobirlik çatısı altında minimize edilebilmektedir. Çiftçilerin birim kooperatifler ve birim kooperatiflerin de Pankobirlik altında birleşmesi ile oluşturulan örgütlenme ile işleme/dağıtım zincirinde ileriye dönük ya da girdi temininde geriye doğru dikey entegrasyonlar gerçekleştirdikleri de görülmektedir. İşlem maliyetleri teorisine göre bu durum işlem maliyetlerini minimize edecektir. Ayrıca pancar üretiminin hava koşullarından veya kontrol edilemeyen diğer değişkenlerden etkilendiği düşünüldüğünde çiftçiler tarafında ürün kalitesinde ve arzında belirsizlikler bulunmaktadır. Üreticilerin küçük ölçekten çıkıp, Pankobirlik bünyesinde işbirliğine gitmeleri ile belirsizlik ve riskler

azaltılarak işlem maliyetleri de düşürülmektedir. Bonus (1986), çiftçiler ve kooperatifleri arasındaki işlemlerin özelliklerini incelemiş ve kooperatifin “piyasa güçlerini işlem maliyetlerini en aza indirecek şekilde tasarlanan iç organizasyon unsurlarıyla harmanlayan bir karma organizasyonel modu temsil ettiği” sonucuna varmıştır. Bu durumun Pankobirlik özelinde de gerçekleştiğini savunmak mümkündür.

6.3.1 Pankobirlik’te üyelerin yönetime katılım şekli

Mülayim (1992)’nin belirttiği gibi üst örgütlenme yapısı altında yer alan birim kooperatifler, işletme bütünlüklerini korumakta ve faaliyetlerini, bazı sınırlamalar kapsamında, serbestçe yürütmektedirler. Kooperatif birlikleri, kendilerini oluşturan ve finanse eden birim kooperatifler tarafından yönetilmektedir. Aynı şekilde merkez birlikleri ise kooperatif birlikleri tarafından oluşturulmakta ve yönetilmektedirler. Bu şekilde değerlendirildiğinde kooperatif üst örgütlerinin yönetiminin temeli, kooperatif ortakları olan bireylere dayanmaktadır.

Çiftçilerin Pancar Ekicileri Kooperatiflerine üye olabilmesi için; Sınırlı Sorumlu Pancar Ekicileri Kooperatif Sözleşmesinde yer alan aşağıdaki şartları sağlamak gerekmektedir.

- “Türk vatandaşı olmak ve medeni hakları kullanma ehliyetine sahip olmak,
- Kooperatifin çalışma alanı içinde pancar ekicisi veya çiftçi olmak,
- Bu ana sözleşme hükümlerini kabul ettiğini bildirir bir ortaklık taahhütnamesi vermek, gereklidir.” (Pancar Ekicileri Kooperatif Sözleşmesi)

Bu şartları sağlayan ve kooperatife üye olmak isteyen çiftçiler yazılı olarak yönetim kuruluna başvururlar. Başvurusu olumlu sonuçlanan çiftçiler Ana Sözleşme hükümlerini okuyup tamamen kabul ettiklerini bildiren ortaklık dilekçelerini Yönetim Kurulu Başkanlığı’na vererek, taahhüt ettikleri pay tutarlarının en az 1/4’ünü peşin ödeyerek kooperatife üye olabilmektedirler.

Türkiye’de 31 Pancar Ekicileri Kooperatifi birleşerek oluşturduğu Pankobirlik’in 1,5 Milyona yakın üyesi bulunmaktadır. Bu üyeler bağlı bulundukları bölgedeki Pancar Ekici Kooperatifinin yönetim kurulunu seçerek yönetime katılım sağlarlar. Pancar Ekicileri Kooperatiflerinin yönetim kurulları da yine seçimle Pankobirlik’in yönetim kurulunu belirler. Hem yerel kooperatiflerin hem de kooperatifler birliğinin

yönetimlerinin seçimle başa gelmeleri üyelerin kooperatif yönetimine katılım mekanizmasını oluşturur.

Ayrıca Kooperatifler ile Pankobirlik Ana Sözleşmesinde belirtildiği şekliyle; ortaklar ortaklık haklarını, genel kurulda görüşlerini bildirmek ve oy vermek suretiyle kullanırlar. Ayrıca yönetim kurulunca hazırlanan iş planı ve bütçe ve yatırım önerileri konularının gündem olduğu genel kurul toplantılarına son 3 aydan önce ortak olmak kaydıyla her ortağın katılım hakkı bulunmaktadır.

Kooperatiflerdeki aksaklıkların ortaya konması amacıyla kullanılan vekâlet teorisi; vekâlet veren ile temsilci arasındaki ilişkilere odaklanmaktadır ve vekâlet verenin temsilcileri denetleme ve kontrol mekanizmasının iyi kurulmadığı noktada organizasyonların başarılı olamayacağını savunmaktadır. Cook (2004), bu durumu kooperatiflerde üyelerin seçtiği temsilciler ve kooperatif üyelerinin arasındaki ilişkinin kooperatiflerin örgütsel yapı ve kontrolünde sorunlara yol açtığını belirtmektedir. Pankobirlik özelinde birim kooperatiflerden gelen temsilcilerin kooperatif yönetimi konusunda tecrübe eksikleri olduğu bilinmektedir. Bu durum üyelerin refahının maksimizasyonu için gerekli olan aksiyonların (gelir artışı, verimlilik artışı, yeni teknolojilerin uygulanması ve sermaye birikimi gibi) farklılaşması da düşünüldüğünde kooperatif temsilcilerinin üyeler tarafından düzenli olarak kontrol edilmesi gerekliliğini de ortaya çıkarmaktadır. Ancak özellikle birim kooperatiflerde bu durumun etkin şekilde yerine getirilememesi kooperatiflerin verimliliği olumsuz etkilemektedir.

6.3.2 Pankobirlik'in ekonomik faaliyetleri

Pankobirlik'in Türkiye'de 64 ilde 13.639 yerleşim biriminde pancar üretimi yapan 1,5 milyon üyesi bulunmaktadır. Kuruluş aşamasında, tarımsal ürünlerin, çiftçilerin ortağı olduğu işletmelerde işlenmesini amaçlayan Pancar Ekicileri Kooperatifleri, günümüzde üyelerinin sadece şeker pancarı değil tüm tarımsal ve hayvansal faaliyetlerine destek olmak, tarımsal girdilerinin temin etmek, başta şeker pancarı olmak üzere çiftçilerin ürettiği tüm ürünlerin satışına aracılık etmek gibi farklı faaliyetlerde bulunmaya başlayan çok amaçlı kooperatifler haline gelmiştir.

Bağlı bulunan, 31 kooperatifin 313 şubesi, 5 şeker fabrikası (Amasya, Kayseri, Boğazlıyan, Konya, Çumra) ve 50'nin üzerinde tarımsal amaçlı iştirakiyle, tarımsal

üretimden, sanayiye, pazarlamadan yatırım stratejileri oluşturmaya kadar tüm ekonomik süreçlerde yer almaktadır. Pankobirlik'in 11 yem fabrikası, 1 sıvı şeker fabrikası, 1 damla sulama fabrikası, 1 şekerleme fabrikası, 1 süt fabrikası, 1 etanol fabrikası 1 dondurulmuş patates fabrikası, 1 et entegre tesisi, 1 bitkisel yağ fabrikası, 1 tohum üretim ve işleme tesisi, 2 termik santral, kömür işletmelerinde hissedarlık, 19 çeşitli şirket ve 10 iştirak ile bağlı ortaklığı bulunmaktadır. 600 milyon doların üzerinde bir sermayeye sahip olan Pankobirlik, 6 bin kişiye doğrudan istihdam sağlamaktadır. Yıl içerisinde 254 milyon dolar ayni ve nakdi avansla üretimi desteklerken, 138 milyon dolar vergi ödemektedir. Pankobirlik'in 1,8 milyar dolar aktif toplamı bulunmaktadır (Anonim, 2017).

Pankobirlik iştiraklerinden olan ve Konya Şeker ve Pancar Ekicileri Kooperatiflerinin ortaklığı ile kurulan Panek A.Ş. bünyesinde paketli toz ve kesme şeker, şekerlemeler, çikolata ve bisküvi gibi atıştırmalık ürünler, et ve süt ürünleri üretilmekte ve ürünlerin satış, pazarlama ve dağıtım faaliyetleri yürütülmektedir. Şekeri girdi olarak kullanan şekerleme ve çikolata, bisküvi gibi atıştırmalık ürün fabrikaları ile şeker fabrikalarında üretilen şekerin katma değerinin arttırılarak pazarlanması sayesinde gelir artışı hedeflenmektedir. Panek A.Ş. bünyesinde ayrıca pancar çiftçilerinin pancar dışında ürettikleri ürünleri de girdi olarak işleyen et ve süt ürünleri tesisleri ile çiftçilerin pancar dışında ürettiği tarımsal ve hayvansal ürünler de değerlendirilmektedir. Panek A.Ş pazarlama faaliyetleri kapsamında markalaşma çalışmaları da gerçekleştirmektedir. Günümüzde Torku markasının da yaratılmasıyla birlikte farklı sektörlerde güçlü rakiplerle rekabet edebilir duruma gelmiştir. "Torku" markası altında markalaşmanın da sağlanması ile ürünlerin ticari değeri artmış böylece hem yerel ekonominin gelişimine hem de bölgesel sanayileşmeye katkı sağlanmıştır. Pancar Ekicileri Kooperatiflerinin kuruluş amaçları yeni kurulacak olan şeker fabrikalarına sermaye sağlamak iken günümüzde şeker üretiminin büyük bir bölümünü gerçekleştirmesinin yanı sıra bünyesinde bulundurduğu sanayi tesisleriyle tarımsal üretim yapan kooperatif ortaklarına girdi temin etmekte ve tarımsal ürünlerinin değerlendirilmesinde etkin rol oynamaktadır (GTB Türkiye Kooperatifçilik Raporu, 2017).

Pankobirlik'in tarımsal amaçlı bir diğer iştiraki de Beta Ziraat A.Ş.'dir. Konya Şeker, Konya Pancar Ekicileri Kooperatifi, Kayseri Şeker, Amasya Şeker, Pankobirlik ve diğer Pancar Ekicileri Kooperatifleri ortaklığında kurulan Beta Ziraat de Türkiye'nin

ilk tohumculuk şirketi olarak Pankobirlik'in ekonomik faaliyetleri arasında yerini almaktadır. Başta pancar tohumu olmak üzere farklı tohumları üreten bu şirketin ham yağ tesisi de bulunmaktadır. Çiftçilerin ürettiği yağlık tohumların işlenerek, ham yağ olarak piyasaya arz edilmesi ile katma değerinin artırılması sağlanmaktadır.

Kooperatif kuramına göre kooperatifleri sermaye şirketlerinden ayıran en önemli özellik; kooperatiflerin sermaye şirketlerinin aksine kar değil üyelerinin refahının maksimize edilmesidir. Pankobirlik elde ettiği gelirleri risturn uygulaması olarak üyelerine dağıtmak yerine üyelerinin uzun vadede refahını arttıracak yukarıda bahsi geçen yatırımlara yönlendirmektedir. Yine kooperatif kuramının varsayımları arasında yer aldığı şekliyle kooperatifler sermaye birikiminin sağlanmasında aktif rol oynamaktadırlar. Pankobirlik bu çerçevede üyelerin refahının maksimize edilmesi için ekonomik faaliyetlerinden elde ettiği geliri yukarıda bahsi geçen yatırımlara yönlendirmek üzere sermaye birikimini yaratılması için de değerlendirmektedir. Ayrıca sermaye şirketlerinin aksine kooperatifler kısa vadede kar getirecek yatırımlar yerine uzun vadede üyelerin gelirlerinin artışı ve sürekliliğini sağlayacak yatırımlara yönlendirmektedirler. Pankobirlik'in yatırımlarını da buna uygun olarak uzun vadeli refah maksimizasyonu sağlamak şeklinde yönlendirdiği görülmektedir. Örneğin pancarın münavebeli ekilmesi ve çiftçilerin pancar ekemedikleri yıllarda da gelirlerinin devamlılığı ve artışı için buğday, arpa gibi farklı tarım ürünlerini ekerek geçimlerini sağlamaları ve bu ürünlerin de Pankobirlik tarafında Torku markası altında işlenmesi ve pazarlanması bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca Beta A.Ş. bünyesinde yağlık tohumların işlenerek ham yağ olarak piyasaya sürülmesi de yine kooperatif kuramındaki refahın maksimize edilmesi için oluşturulan dikey entegrasyonu örneği olarak değerlendirilebilir.

Yeni Kurumsal İktisat yaklaşım altında değerlendirilen mülkiyet teorisinde ise açıkça belirlenmiş mülkiyet haklarının kooperatiflerin sürekliliği açısından önemi vurgulanmaktadır. Mülkiyet hakları teorisine göre kooperatiflerde sermayenin kolektif olması ve devredilemez olması "Kooperatif Kuramı" başlığında bahsi geçen fırsatçılık, ufuk problemi ve portföy problemleri ile kontrol ve karar problemleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum Pankobirlik'te ve özellikle Pankobirlik'e bağlı birim kooperatiflerde de yönetime katılımın düşmesi, kontrolün azalması ve sonuç olarak kooperatif etkinliğinin azalması şeklinde kendini gösterebilmektedir.

6.3.3 Pankobirlik'in üretici destekleri

Kooperatiflerin çiftçilerin pazarlık gücünü arttırarak ucuz girdi temin etmesi, gerekli finansman ile makine ve ekipmanı üyelerine uygun maliyetlerle tedarik etmesi, sermaye birikiminde süreklilik sağlaması ve çiftçileri yeniliklerden haberdar ederek yeni üretim teknik ve metotlarının yaygınlaştırması ve böylece sürdürülebilir tarımı ve ekonomiyi desteklemesi misyonları bulunmaktadır. Pankobirlik'in son yıllarda bu misyon ile yatırımlar yaptığı ve elde ettiği gelirler ile kooperatif üyelerine de yapılan destekleri arttırdığı görülmektedir. Pankobirlik bünyesindeki şeker fabrikaları tarafından verilen destekler, sadece ayni destek olarak toplu satın almalar ile uygun fiyata girdi temini sağlamakla kalmamakta, aynı zamanda kooperatif üyelerinin desteklenmesi amacıyla girdilerin belirli oranlarda sübvansile edilmesi de söz konusu olabilmektedir.

Ayrıca Pankobirlik Ana Sözleşmesi'nde aşağıdaki şekilde belirtildiği üzere gelir – gider farkının dağıtımı da söz konusudur.

Gelir gider farkının bölünmesi

Madde 35 - Birliğin ortaklarından ve diğer kaynaklardan elde ettiği gelirlerden bir yıllık faaliyet için iş programı ve bütçede öngörülen masraflar ayrılmak suretiyle meydana gelecek müspet gelir-gider farkı, faaliyet raporunun genel kurulca tasdikinden sonra aşağıdaki şekilde bölünür. a) %10 Kanuni yedek akçe, b) %10 Sosyal yardım fonu, c) % 1 GTHB emrine tanıtma, eğitim ve yayın fonu, d) Bakiye kanuni yedek akçeye ilave olunur.

Kanuni Yedek Akçe

Madde 36 - Birliğin faaliyet yılı sonunda meydana gelecek bilanço açıklarının ve karşılıksız kalan borçların kapatılmasında ve aynı zamanda sermaye gibi kullanılmak üzere her yıl müspet gelir-gider farkından %79 ayrılmak suretiyle toplanır. Kanuni yedek akçe gelirleri de yine bu hesaba verilir. (Kanuni yedek akçeler ortaklara dağıtılmaz).

Ancak uygulamada, Pankobirlik üyelerine gelir – gider farkını dağıtmak yerine üyelerini üretime teşvik eden desteklerde bulunmaktadır. Burada öncelikli amaç gelirin doğru yatırımlarla, çiftçilere sağlanan olanakların sürekliliği sağlamak, daha fazla üretim için çiftçilerin önündeki engelleri kaldırmaktır. Tüm bunları sağlamak için üreticiye pancar alım sözleşmeleri kapsamında sağlanan ayni ve nakdi destekler ve sübvansiyonları, sürdürülebilir ekonomik büyüme için dikey ve yatay entegrasyonları destekleyen yatırımları ve verimliliği arttıracak çalışmaları araç olarak

kullanılmaktadırlar. Diğer taraftan Pankobirlik'in şeker fabrikaları tarafından üreticilere sağladığı desteğin Türkşeker'e göre daha yüksek olduğu bilinmektedir.

Çizelge 6.1'de Türkşeker'in pancar alım fiyatları ile Pankobirlik ve özel şirketlerin de pancar alım fiyatlarının ortalamaya dâhil edilerek hesaplanan Türkiye ortalama pancar alım fiyatları görülmektedir. Çizelge 6.1'den de anlaşılabileceği gibi Türkiye ortalaması pancar alım fiyatları Türkşeker pancar alım fiyatlarının üzerinde seyretmektedir. Bu durum bize Türkiye'de üretilen pancarın %35-40'ını alan Pankobirlik'in sadece verdiği desteklerin değil pancar alım fiyatlarının da Türkşeker in üzerinde olduğunu göstermektedir.

Çizelge 6.1 : Türkşeker ve Türkiye ortalama pancar alım fiyatları (TL/ton).

Yıllar	Türkşeker	Türkiye Ortalama
2011	125	126
2012	135	137
2013	144	147
2014	157,5	159
2015	190	191
2016	190	194

Sonuç olarak; hem pancar alım fiyatları, hem de verdiği üretici destekleri ile Pankobirlik, kooperatif kuramının temel varsayımlarından olan üyelerinin refahını maksimize edilmesi için çıktı veya verimlilik artışı sağlanması konusunda üzerine düşen sorumluluğu yerine getirdiği görülmektedir. Pankobirlik, çiftçilere sağladığı gübre, ilaç, tohum destekleri ve yeni tarımsal teknolojilerin yaygınlaştırılmasının sağlanması ile kooperatif kuramının varsayımları arasında yer alan tarımsal üretimde verimlilik artışının sağlanmasına destek olmaktadır. Ayrıca Tuğcu (2009)'nun da belirttiği gibi “Pankobirliğe bağlı olan Şeker Fabrikaları Avrupa Standartlarında üretim yapmakta, sıvı şeker ve bioetanol üretimine öncülük etmekte ve modern teknolojiyi ülkemize taşımaktadır”. Pankobirlik bünyesinde özellikle Konya Şeker Fabrikası'nda iyi uygulama örneklerinin hayata geçirildiği ve şeker yan ürünlerinden yararlanıldığı gibi üretim aşaması için gerekli olan girdiler de değerlendirilmektedir. Örneğin şeker üretimi sırasında ihtiyaç duyulan sıcak su suyun değerlendirilmesi amacıyla seralarda kullanımı söz konusu olmaktadır. Yeni teknolojilerin uygulanması, sürdürülebilir tarımın desteklenmesi ve üretimde kullanılan kaynakların daha etkin

yönetimine ilişkin örnekler olarak değerlendirebileceğimiz bu uygulamalar ile Pankobirlik, kooperatifçilik ilkelerine uyumlu şekilde faaliyet göstermektedir.

6.4 Tarım Sanayi Entegrasyonu Açısından Pankobirlik

Tarım sanayi entegrasyonu açısından; şeker piyasası, sözleşmeli tarımın yaygın şekilde uygulandığı, kooperatif yapılanmasının görüldüğü ve kooperatif yapılanmalarının iştirakler aracılığıyla sanayiye entegre olduğu bir sektördür.

Sözleşmeli tarım uygulaması şeker fabrikaları ile pancar çiftçisi arasında yapılan ve teslim edilecek ürün miktarı, şartları ve fiyatının belirlendiği anlaşmalar yapılması ile tüm şeker piyasasında hayata geçirilmiş bir uygulamadır.

Tarım-sanayi entegrasyonu açısından Pankobirlik, gerçekleştirdiği ekonomik faaliyetler ile tarım sanayi entegrasyonundaki farklı uygulamaları hayata geçirmiştir. Kooperatiflerin bir araya gelerek kooperatif birliği yapısındaki Pankobirlik'i oluşturması yatay entegrasyon ve şeker fabrikalarını bünyesine katarak gerçekleştirdiği entegrasyon da dikey entegrasyon örneği olarak değerlendirebilmektedir.

Pankobirlik, içinde bulunduğu piyasa mekanizmasında etkinliğini arttırmak amacıyla Pankobirlik'in ekonomik faaliyetleri başlığı altında bahsi geçen faaliyetleri ile dikey entegrasyon uygulamalarını hayata geçirmiştir. Şeker piyasası özelinde gerçekleştirilen bu entegrasyon kimi zaman iştirakler aracılığıyla kimi zaman da kooperatif üzerinden gerçekleştirilmektedir. Bu uygulamalar; üyeleri olan pancar çiftçilerinin tarımsal girdi ihtiyacının temin etme ve pancar dışındaki ürünlerinin de değerlendirilmesini sağlayacak tesisler veya yapılanmalar kurma, ticari kuruluşlara iştirak etmişlik etme veya kurulu işletmelere ortak olma şeklinde gerçekleştirilmiştir. Örnek olarak Pankobirlik, pancar tohumu da dahil olmak üzere farklı tohumları üreten ve işleyen bir tesis kurarak üyelerinin girdi ihtiyacının karşılanmasını amaçlamış ve geriye dönük bir dikey entegrasyon örneği sergilemiştir. Diğer taraftan üyelerinin ürettiği pancarı girdi olarak kullanacak şeker ve yem fabrikaları ile ileriye doğru bir dikey entegrasyon gerçekleştirmiştir. Pancarın münavebeli ekilmesi sebebiyle pancar çiftçileri pancar ekemedikleri yıllarda yağlık tohumu ve buğday ekimi gerçekleştirdiklerinden bu ürünlerin de girdi olarak kullanılacağı yatırımların

yapılması dikey entegrasyonun genişletilmiş bir uygulaması olarak karşımıza çıkmaktadır.

Diğer kooperatif birlikleri ile karşılaştırıldığında Pankobirlik'in daha etkin bir entegrasyon sağladığından bahsetmek mümkündür. Türkiye'deki Fiskobirlik, Trakyabirlik ve Marmarabirlik gibi diğer kooperatif birlikleri ile karşılaştırıldığında; Pankobirlik'in tarım sanayi entegrasyonunda sadece tek bir ürün grubu üzerinden değil üreticilerin tüm çıktılarının değerlendirilmesi şeklinde farklılaştığı görülmektedir. Örneğin, Marmarabirlik'in üretici kooperatifi olarak zeytin üretimi için gerekli tarımsal girdilerin temini ve zeytin ve zeytin ürünlerinin satışına yöneldiği, benzer şekilde Trakyabirlik ve Fiskobirlik'in de ekonomik faaliyetlerinin sadece üreticilerinin ürettiği tek bir ürün grubu için girdi ettiği ve yine tek bir ürün grubu için pazarlama aktivitelerinin gerçekleştirildiği görülmektedir. Pankobirlik ise pancarın münavebeli ekiminin de getirdiği kısıt sebebiyle üyelerinin pancar dışında ürettiği diğer tarımsal ve hayvansal ürünler için de girdi temini sağladığı (yağlık tohum ve yem gibi) görülmektedir. Benzer şekilde pancar dışında üretilen diğer tarımsal ürünler (tahıl, patates, yağlık tohum gibi) ve et ve süt ürünleri için de pazarlama faaliyetleri yürüttüğü gözlemlenmektedir. Tüm bu örnekler Pankobirlik'in daha etkin ve genişletilmiş bir tarım-sanayi entegrasyonu sağladığının örnekleri olarak kabul edilebilir.

Pankobirlik'in sağladığı entegrasyon kendi içinde değerlendirildiğinde; pancarın üretilmesinden katma değerli hale getirilip pazarlamasına kadar olan süreçte farklı kademelerdeki entegrasyonları sağladığı görülmektedir. Pankobirlik'in pancar çiftçisinden alınan pancarın şeker fabrikalarında işlenmesi ve az şubeli de olsa oluşturduğu market zinciri ile perakende satış noktaları üzerinden son tüketiciye ulaştırması düşünüldüğünde tarladan tüketiciye kadar tüm aracılardan ortadan kaldırıldığı tam entegrasyonun varlığından söz edilebilir. Bu durum Hendrikse ve Bijman (2002)'nin kooperatifleri, tarımsal üretim ve dağıtım sisteminin başka kademelerinde varlıklara sahip olan çiftçilerin özel bir dikey entegrasyon türü olarak tanımladığı şekliyle Pankobirlik özelinde örtüşmektedir. Diğer taraftan bu durum pazarın rekabetçi ve güçlü rakiplerin varlığı sebebiyle kısa vadede sorun olmasa da uzun vadede tekelleşmeyi tetiklemesi ihtimali de göz önünde bulundurmaya faydalı olacaktır.

7. SONUÇ

Kooperatifler, ortaklaşa hareket ederek hammadde temininde ve ürünlerin pazarlanmasında rekabet gücü elde etmektedirler. Ayrıca küçük sermayelerin birleşerek sermaye birikiminin sağlanması ve sürdürülebilir kılınması amacıyla hareket etmektedirler. Kooperatif kuramına göre; kooperatifler faaliyet alanlarına göre piyasa mekanizmasında aktif rol oynayarak piyasaların işleyişini düzenlemekte ve rekabetçi piyasa oluşumunu desteklemektedirler. Bu ekonomik faydaların yanı sıra sorunlara ortak çözüm bulmak ve üyelerine sürdürülebilir fayda sağlamak amacıyla da çalışmaktadırlar. Bu nedenle ekonomik model olarak kooperatifler, faaliyet alanlarındaki piyasa mekanizması içinde sadece ekonomik fayda hedeflemeyen organizasyonlardır.

Tezin ilk bölümlerinde; Pankobirlik'in ekonomik model olarak incelenmesi için gerekli olan kooperatifleşme ve tarım sanayi entegrasyonu konuları üzerinde durulmuştur. Ekonomik model olarak kooperatiflerin incelenmesi adına; kooperatiflerin oluşum nedenleri ve problemlerini açıklayan neoklasik iktisat ve yeni kurumsal iktisat yaklaşımları değerlendirilmiştir. Kooperatiflerin tarım sanayi entegrasyonunda oynadığı rol özellikle kooperatifleri dikey entegrasyon modeli olarak işleyen yaklaşımlar ile değerlendirilmiştir. Dünyada en fazla devlet müdahalesi altında faaliyet gösteren şeker sektörünün dinamiklerinin ve işleyişinin incelenmesinin ardından Pankobirlik'in modelinin incelenmesi gerçekleştirilmiştir.

Pancar Ekicileri Kooperatiflerinin merkez birliği olarak bir üretici kooperatifi olarak faaliyet gösteren Pankobirlik'in kuruluş amacının çok daha ötesine geçen bir ekonomik entegrasyonu gerçekleştirdiği, Dünya'daki iyi uygulamaları hayata geçirdiği ve Türkiye'de bulunan diğer kooperatif birliklerinden farklılaştığı da görülmektedir. Kuruluş amacı pancar arzını sürekli kılmak ve şeker fabrikalarının kurulması için sermaye birikimi sağlamak olan Pankobirlik, günümüzde faaliyet alanlarını kooperatif kuramı varsayımıyla bütünleşik şekilde üyelerinin refahını maksimize edecek şekilde genişletmektedir. Bunu yaparken de gerçekleştirdiği ileriye ve geriye dönük dikey entegrasyonlar ile tarım sanayi entegrasyonunda etkin rol

oynamaktadır. Neoklasit iktisat yaklaşımında yer aldığı şekliyle Pankobirlik rekabetçi piyasanın oluşumunun desteklenmesi konusunda çiftçilerin birleşerek pazarlık ve rekabet gücü elde etmelerini sağlamaktadır. Kooperatif üyelerinin refah maksimizasyonunun sağlanması amacıyla verdiği destekler ile üyelerinin gelir artışını ve uzun vadeli yatırımlar ile üyelerinin gelirlerinin devamlılığını desteklemektedir. Pazara katma değerli ürün sağlanması için gerçekleştirdiği dikey entegrasyonlar ile pancarın üreticiden tüketiciye ulaşmasındaki tüm aracılığı ortadan kaldırarak işlem maliyetlerini düşürmektedir. Üretici lehine olan tüm bu uygulamaların uzun vadede tüketiciler tarafından yarattığı avantaj ve dezavantajların da göz önüne alınmasında fayda bulunmaktadır. Üyesi olan çiftçiler aracılığı ile Türkiye pancar üretiminin tamamını gerçekleştiren Pankobirlik'in şeker fabrikalarının sayısının arttırması durumunda, şeker piyasasında tekelleri piyasa oluşumuna zemin yaratma ihtimali ve bunun uzun vadede tüketicilere olacak etkileri de göz önüne alınması gereken konular arasındadır.

KAYNAKLAR

- Altman, M.** (2009). History and Theory of Cooperatives. In Anheier, H. and Toepler, S. (Eds.), *International Encyclopedia of Civil Society* (pp.563-570). New York : Springer.
- Aydemir, C. ve Pıçak M.** (2008). Ekonomik gelişme sürecinde tarım–sanayi ilişkilerinin sektörler arası bütünleşme etkileri, *D. Ü. Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 10, 129-147.
- Badr, M. M.** (1972). Vertical integration by marketing cooperatives theoretical economic firm models and their application, *Proceeding Oklahoma Academia Science*, 52 : 113-116.
- Bayaner, A.** (2014). Kooperatiflerin ekonomideki rolü, *Akdeniz I.I.B.F. Dergisi*, 28, 53-70.
- Borzaga, C., Depedri, S. & Tortia, E.** (2009). *The role of cooperative and social enterprises: a multifaceted approach for an economic pluralism*, Euricse Working Papers, N. 000 | 09.
- Burdin, G. & Dean, A.** (2009). New evidence on wages and employment in worker cooperatives compared with capitalist firms, *Journal of Comparative Economics*, 37, 517–533.
- Cook, M.** (1995). The future of U.S. Agricultural Cooperatives: a neo-institutional approach, *Amer. J. Agr. Econ.*, 77, 1153-1159.
- Çıkmın, A. ve Karacan, A. R.** (1994). *Genel kooperatifçilik*. İzmir : Ege Üniversitesi.
- Demirbaş, N. ve Tosun, D.** (2005). Türkiye’de tarımın sanayi ile entegrasyonu, ortaya çıkan sorunlar ve çözüm önerileri, *ADÜ Ziraat Fak. Dergisi*, 2, 27-34.
- Emelianoff, IV.** (1942). *Economic Theory of Cooperation: Economic Structure of Cooperative Organizations*. Reprinted by the Center for Cooperatives, University of California, Davis, California, USA, 1995.
- Fulton, M. & Sanderson, K.** (2002). *Cooperatives and Farmers in the New Agriculture* (Occasional paper series ; 03-01). Canada : Center for Study of Cooperatives.
- Hammadde ve Şeker Fiyatları Yönetmeliği.** (2002). *T. C. Resmî Gazete*, 24799, 28 Haziran 2002.
- Hammadde ve Şeker Fiyatları Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılması Hakkında Yönetmelik.** (2009). *T. C. Resmi Gazete*, 27230, 16 Mayıs 2009.
- Hammadde ve Şeker Fiyatları Yönetmeliğinde Değişiklik Yapılması Hakkında Yönetmelik.** (2016). *T. C. Resmi Gazete*, 29679, 9 Nisan 2016.
- Harris, A., Stefanson, B. & Fulton, M.** (1996). New generation cooperatives and cooperative theory, *Journal of Cooperatives*, 11, 15-28.

- Helmberger, P.G. & Hoos, S.** (1962). Cooperative enterprise and organization theory, *Journal of Farm Economics*, 44, 275-290.
- Hendrikse, G., Bijman, J.** (2002). Ownership structure in agrifood chains: the marketing cooperative, *American Journal of Agricultural Economics*, 84, 104-119.
- Huang, Z. & Liang, Q.** (2018). Agricultural organizations and the role of farmer cooperatives in China since 1978: past and future, *China Agricultural Economic Review*, 10, 48-64.
- ICA Facts and Figures.** Erişim : 29 Mart 2018, <https://www.ica.coop/en/facts-and-figures>
- ICA Cooperative identity, values & principles.** Erişim : 29 Mart 2018, <https://www.ica.coop/en/whats-co-op/co-operative-identity-values-principles>
- Iliopoulos, C.** (2003). Vertical Integration, Contracts, and The Theory of The Cooperative Organization, *European Research Conference (EURESCO)*, Germany, June 12-16.
- Iliopoulos, C. & Cook, M.L.** (1999). The internal organization of the cooperative firm: an extension of a new institutional digest, *Journal of Cooperatives*, 14, 77-85.
- İstanbul Sanayi Odası.** (2016). Türkiye'nin 500 Büyük Sanayi Kuruluşu. Retrieved 10 Nisan 2018 from <http://www.iso500.org.tr/iso-500-hakkinda/gecmis-yil-verileri/>
- King, R. P.** (1992). Management and financing of vertical coordination: an overview, *American Journal of Agricultural Economics*, 74(5): 1217-1218.
- Kohls, R. L. & Schneidau, R. E.,** (1962). Vertical Integration in Agriculture. *Historical Documents of the Purdue Cooperative Extension Service*, Paper 552.
- Koller, E. F.** (1947). Cooperatives in a capitalistic economy, *Journal of Farm Economics*, 29(4), 1133-1144.
- Levi, Y. & Davis, P.** (2008). Cooperatives as the “enfants terribles” of economics: some implications for the social economy, *The Journal of Socio-Economics*, 37, 2178–2188.
- Ling, K. C.** (2012). *The Nature of The Cooperative: A Dairy Cooperative Case Study* (Research Report: 224). USDA Rural Business and Cooperative Programme.
- Martínez-Victoria, M., Arcas Lario, N & Sánchez-Val, M.** (2002). Financial behavior of cooperatives and investor-owned firms: an empirical analysis of The Spanish Fruit and Vegetable Sector. *Agribusiness*, 34, 456–471.
- Mülayim, Z.** (2012). Kooperatif Kuruluşlarda Üst Örgütlenmenin Önemi ve Türkiye'de Sorunları. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 0 (40), 33-42. Retrieved from <http://dergipark.gov.tr/iusskd/issue/918/10359>.
- Nilsson, J.** (2001). Organizational principles for cooperative firms, *Scandinavian Journal of Management*, 17, 329-356.
- Normark, P.** (1996). A role for cooperatives in the market economy, *Annals of Public and Cooperative Economics*, 63, 429-439.

- Okem, A. E.** (2016). The Meaning and Defining Characteristics of Cooperatives. In Okem A. (Eds.), *Theoretical and Empirical Studies on Cooperatives*. S.A: Springer, Cham.
- Ortman, G. F. & King, R. P.** (2007). Agricultural cooperative I: history, theory and problems, *Agrekon*, 46, 40 – 68.
- Özalp, A. ve Yılmaz, İ.** (2014). Yeni nesil kooperatifler ve Türkiye’de tarımsal kooperatiflerin sorunlarının analizi, *11. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi*, Samsun : Eylül 3-5.
- Özcan, O.** (2007) *Türkiye’de kooperatifçiliğin tarihi gelişimi ve cumhuriyet dönemi kooperatifçiliği* (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Özer, G. ve Bilgin, N.** (2006). Kooperatif Ortaya Çıkışını Açıklayan ve Aksaklıkları Ortaya Koyan Teoriler, *Üçüncü Sektör Kooperatifçilik*, 41, 96 – 112.
- Pankobirlik.** (2017). Dünya, AB ve Türkiye Şeker İstatistikleri, Ankara : Pankobirlik. Retrieved from <http://pankobirlik.com.tr/ISTATISTIKLER.pdf>.
- Rehber, E.** (2006). Tarımda yeni nesil kooperatifler, *Türktarım Dergisi*, 171, 40-43.
- Rhodes, V. J.** (1995). Cooperative enterprise and organization theory: an appraisal, *Journal of Cooperatives*, 10, 87-91.
- Robotka, F.** (1947). A theory of cooperation, *Journal of Farm Economics*, 29, 94-114.
- Royer, J. S.** (1994). Economic nature of the cooperative association: a retrospective appraisal, *Journal of Agricultural Cooperation*, 9, 86-94.
- Royer, J. S.** (1999). Cooperative organizational strategies: a neo-institutional digest, *Journal of Cooperatives*, 14, 44-67.
- Royer, J. S.** (2014). The theory of agricultural cooperatives: a neoclassical primer. *Faculty Publications: Agricultural Economics*, 123.
- Sexton, R. J.** (1984). Perspectives on the development of the economic theory of cooperatives, *Canadian Journal of Agricultural Economics*, 32(2), 423-436.
- Sexton, R. J.** (1995). A perspective on Helmberger and Hoos’ Theory of Cooperatives, *Journal of Cooperatives*, 10, 92-99.
- Shaffer, J. D.** (1987). Thinking about Farmers’ Cooperatives, Contracts, and Economic Coordination. In J. Royer (eds.) *Cooperative Theory: New Approaches*, (pp. 61-86), Retrieved from <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/summary?doi=10.1.1.544.7905>
- Sykuta, M. E. & Chaddad, F. R.** (1999). Putting theories of the firm in their place: a supplemental digest of the new institutional economics, *Journal of Cooperatives*, 14, 68-76.
- T.C. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü.** (2017). *2016 yılı Türkiye Kooperatifçilik Raporu*, Ankara : T.C. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Kooperatifçilik Genel Müdürlüğü.
- Torgerson, R., Reynolds, B. & Gray, T.** (1997). Evolution of cooperative thought, theory and purpose, *Journal of Cooperatives*, 13, 1-20.

- Tosun, F. ve Arslan S.** (2016). 4634 sayılı şeker kanunu sonrasında Türkiye Şeker Sanayinde meydana gelen gelişmeler, *Tarla Bitkileri Merkez Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 25(2), 328-333.
- Tuğcu, G.** (2009). Pankobirlik'in 4634 sayılı Şeker Kanunu çerçevesinde ülke şeker piyasasındaki yerinin şeker pancarı üreticisi açısından değerlendirilmesi. (Yüksek Lisans Tezi). Namık Kemal Üniversitesi, Tarım Ekonomisi Anabilim Dalı, Tekirdağ
- Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.** (2016). *Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. Sektör Raporu 2016*, Ankara : Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.
- Valentinov, V.** (2006). Why are cooperatives important in agriculture? An organizational economics perspective, *Journal of Institutional Economics*, 3, 55–69.
- Vera, A. M., Ugedo, J. F. & Lario, N.A.** (2010). Agency and property rights theories in agricultural cooperatives: evidence from Spain, *Spanish Journal of Agricultural Research*, 8, 908-924.
- Vitaliano, P.** (1983). Cooperative enterprise: an alternative conceptual basis for analyzing a complex institution, *American Journal of Agricultural Economics*, 65, 1078-1083.
- Zamagni, V.** (2012). Interpreting the roles and economic importance of cooperative enterprises in a historical perspective, *Journal of Entrepreneurial and Organizational Diversity*, 1, 21-36.
- 1163 Sayılı Kooperatifler Kanunu.** (1969). *T. C. Resmî Gazete*, 13195, 10 Mayıs 1969.
- 4634 Sayılı Şeker Kanunu.** (2001). *T. C. Resmî Gazete*, 24378, 19 Nisan 2001.
- 696 Sayılı Kanun Hükmünde Kararname.** (2017). *T. C. Resmî Gazete*, 30280, 24 Aralık 2017.

ÖZGEÇMİŞ

Ad-Soyad : Selen Erkök
Doğum Tarihi ve Yeri : 1982 / Gölcük
E-posta : selenerkok@yahoo.com

ÖĞRENİM DURUMU:

Lisans : 2005, İstanbul Teknik Üniversitesi, Kimya Metalurji Fak., Gıda Müh.
Yüksek Lisans : 2008, İstanbul Teknik Üniversitesi, İşletme Anabilim Dalı, İşletme
Yüksek Lisans : 2018, İstanbul Teknik Üniversitesi, İktisat Anabilim Dalı, İktisat

MESLEKİ DENEYİM VE ÖDÜLLER:

- 2006 – 2015 yılları arasında Danone Early Life Nutrition’da sırasıyla CRM Uzmanı, Müşteri Hizmetleri Yöneticisi ve Tedarik Planlama Yöneticisi olarak çalıştı.
2013 yılında Danone Best Practice 3.lük ödülünü kazandı
- 2015 – 2016 yılları arasında Mondelez International Turkey’de Müşteri Hizmetleri Müdürü olarak çalıştı.
- 2016 yılında Dönüşüm Dalında Mondelez EEMEA Bölgesi ödülünü kazandı
- 2016 yılından itibaren Yıldız Holding’de Operasyonel Mükemmellik Müdürü olarak görev yapmaktadır.